БҮГҮ ЧУРТТАРНЫҢ ПРОЛЕТАРИЙЛЕРИ, КАТТЫЖЫҢАР!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң Тыва АССР-ниңҢ эзди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1925 чылда үндезилеттингеН

1963 ч. ДЕКАБРЬ 11 СРЕДА № 291 (5695).

Өртээ 2 көп.

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының Төп Комитединиң Пленумунуң дугайында ИНФОРМАСТЫГ ДЫҢНАДЫГ

1963 чылдың декабрь 10-да СЭКП Төп Комитединиң Пленуму бодунуң ажылын үргүлчүлээн.

Пленумга эш Н. С. Хрущевтуң «Химия үлетпүрүн дүрген хөгжүдери — көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезин көдүреринiң болгаш улустуң чаагай чоруунуң өзүлдезинiн эң чугула чүүлү» деп илеткелин чугаалажып көөрү эгелээн.

Эртенги хуралга эштер **Г. И. Воронов** (РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң даргазы), **П. Е. Шелест** (Украинаның компартиязының ТК-зының бирги секретары), **Г. И. Воробьев** (СЭКП-ниң Красиодар көдээ крайкомунуң бирги секретары), **Н. Г. Егорычев** (СЭКП-ниң Москва хоорай комитединиң бирги секретары), **С. В. Садовский** (Тула областың Новомосковск химия комбинадының директору), **Ш. Р. Рашидов** (Үзбекистанның компартиязының ТК-зының бирги секретары), **П. П. Лукьяненко** (Краснодарның көдээ ажыл-агый эртем-шинчилел институдунуң селекция болгаш үрезин ажылының килдизинiн эргелекчизи), **В. С. Толстиков** (СЭКП-ниң Ленинград үлетпүр обкомунуң бирги секретары), **К. Т. Мазуров** (Белоруссияның компартиязының ТК-зының бирги секретары) олар санал бергеннер.

Химия үлетпүрүн дүрген хөгжүдери — көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезин көдүреринiң болгаш улустуң чаагай чоруунуң өзүлдезинiң эң чугула чүүлү

СЭКП ТК-ның Пленумунга 1963 чылдың декабрь 9-та эш Н. С. ХРУЩЕВТУҢ илеткели

(Эгези № 290 (5694) «Шында»).

Минералдыг чемишчидилгелери бүдүрерин шынгыы көвүдедиринге бистиң чуртувус бүгү эргежок чугула чүүлдерлиг. **Фосфориттериң, калий дузунуң, боду бүткен күгүрнүң, бойдустуң болгаш үндүрүп алыр газтарның курлавырларының талазы-биле бис делегейде кол черни эзлеп турар бис. Сорулга чүл дизе, бо байлактарны көдээ ажыл-агыйны химижидериниң херзэнге калбаа-биле болгаш дүрген бээри болур.** Чиг-эт-биле чемишчидилгелер бүдүрериниң көрдүнген хемчээлин хандырары бо чылдың деннелинге удур 1970 чылга чедир казып тывышыкынны дараазында хемчээлдерге көвүдедирин негеп турар:

Фосфорлуг рудаларны	20-ден 60 миллион тонна
калий дузун	12-ден 50 миллион тонна
күгүрлүг рудаларны	5-тен 20 миллион тонна

Фосфат чиг-эдиниң эң улуг шыгжавыры—Казахстанда Кара-Таунуң фосфориттиг чери улус ажыл-агыйынга бараан болган турар. Бодунуң хемчээлдериниң талазы-биле ол чер Хибинскиниң черинге бичии-ле четпес. Кара-Таунуң курлавырлары миллиард тонна ажып турар, ынчаарга оларның 60 хуузу дөрт күчүлүг фосфориттиг черлерге мөөннеттинген. Ажылдап кылыр фосфорит черниң кырында чыдар болганда аажок камналгалыг, ажык арга-биле казып тыварын организастаар арганы бээр.

Кара-Таунуң байлаан шингээдип алырын дүргедиринче бүгү хемчеглерни алыры эргежок чугула. Бо сорулганы күүседири Казахстанның коммунистериниң болгаш бүгү ажылчы чоннарының алдарлыг хөрээ болган турар ужурлуг.

Калий дустарны тыварын көвүдедирин Үстүкү-Камада, Белоруссияда болгаш Барыын Украинада калий дустар бар черлериң баазазынга чаа күчүлүг рудниктерни тударының күсели-биле боттандырарын бодап турар. Үстүү-Камага, Соликамскиниң болгаш Березниковтуң районунга калий дустарны тыварын калбартыры, көдээ ажыл-агыйлыг районнардан алаан ыракшыл болзажок, дустуг каттарның канчаар-даа аажок хей, аажок күчүлүг байлактары-биле чарыгдалды дуглап турар, ол чорук хей чылдарда ажылдаар хуусаалыг курлавырлар-биле хандыртынган эң улуг рудниктерни тудуп эгелээр болгаш чавыс бот-үнелиг калий дустарын алыр арганы бээр.

Фосфор чемишчидилгелерни бүдүрери ам хамааржып турар эң чугула айтырыгларның бирээзинге доктаары эргежок чугула,—ол болза күгүр кислотазын ажылдап кылырынга күгүрлүг чиг-этти ажыглаары болур. Фосфор чиг-эдиниң болгаш күгүр кислотазының чедишпезинден ам бисте суперфосфат заводтары боттарының күчүзүнүң чүгле 75—80 хуузун ажыглап турар. Ындыг турбуже бистиң чуртувуста ол кислотаны ажылдап кылырынга кызыгаар чок курлавырларлыг янзы-бүрү чиг-эт: күгүр колчедан, бойдус күгүрү, ынчаг металлургияның, нефти ажылдап кылыр бүдүрүлгелерниң болгаш өске-даа заводтарның үндүр октап турары хей санныг газтары бар.

Күгүр кислотазының чедишпезин узуткаар талазы-биле хемчеглерни СЭКП Төп Комитединиң даасканы өзүгаар ам ажылдап кылган. Минералдыг чемишчидилгелерни бүдүрерин дүрген өстүреринiн эң чугула негелдерiнiн бирээзи бо деп чүвени бүгү эштер билген турары болгаш оортан чогуур түнелдерни кылган турары чугула.

Минералдыг чемишчидилгелерни бүдүрерин дүрген өстүреринге бисте бүгү чүүлдер барын көрүп турар-дыр бис. Ынчаарга химия үлетпүрүнүң чиг-эт баазазын оон-даа калбартыры, бистиң курлавырларывыстың географиязын эжижидери, чемишчидилгелерни эң хей хереглээр черлерден херектиг чиг-этти тывары биске чугула болуп турар.

Гербицидтерни болгаш хоран-химикаттарны бүдүрерин чемишчидилгелер бүдүрери-биле бир одурутга тургузар херек. Көдээ ажыл-агыйга улуг когаралды бок үнүштер, а ол ышкаш үнүштерниң янзы-бүрү хоралакчылары болгаш аарыглары таварыштырып турар, оон ужурундан дүжүттүн чидириң хей-хей таварылгаларда 20 хуу чедип турар.

Кукуруза, чигир свёклазы болгаш өске-даа одуругларының аразын сайзырадыр культураларның тарылгаларының чуртка дыка калбарганы-биле чергелештир гербицидтерге хереглеп чыл бүрүде өзер апаар. Көдээ ажыл-агый органнарының санап көргенiн өзугаар алырга, 1970 чылга чедир үнүштер камгалаарынга барык 800 мун тонна химиктиг чепсектер херек апаар. Химия үлетпүрүнүң ажылдакчыларының мурнунда улуг сорулга туруп турар: гербицидтер бүдүрерин көвүдедир болгаш колхозтар биле совхозтарның оларга хереглелин долу хандырар.

Бистиң эртем албан черлеривис болза чаа, эң ажыктыг болгаш чиик өртектиг химиктиг препараттарны тургузар, а ол ышкаш бүдүрүлгениң технологиязын, оларны ажыглаарының техниказын сайзырангайжыдар талазы-биле шинчилелдерни күштелдирер хүлээлелиг. Аза-огу, өкпен өнүүг чечек болгаш өске-даа хоралыг бок үнүштер-биле демисежиринге гербицидтерни бүдүрерин дүрген хөгжүдер херек.

Эштер! Бистиң чуртувустуң янзы-бүрү районнарына чемишчидилгелерни хереглээри-биле холбашкан айтырыгларны, а ол ышкаш көдээ ажыл-агыйга химия продукциязын ажылдап кылыр бүдүрүлгелериниң күчүзүн өстүрер төлээде, эргежок чугула ап чорудар хемчеглерни тодаргай көрдүвүс.

Көдээ ажыл-агыйның хереглелинге химия үлетпүрүн хөгжүдери-биле холбашкан чамдык өске айтырыгларга кысказа-биле доктаарын ам чөпшээреп көрүнер.

Мал ажылынга химияның ролюнуң дугайында чамдык бодалдарны чугаалаарын күзей-дир мен. Эртем болгаш практика ам солун дуржулганы чыып алган. Мал чемнеринге чамдык химиктиг немелделери чогууру-биле холуурга, продукцияның единицазынга мал чемнерин чарыгдаарын дыка кызырарын, мал чемнерин ажыглаарының ажыктын бедидерин ол дуржулга көргүзүп турар.

Ам үеде мал ажылының эң берге болгаш чидиг айтырыы болза, малды белок-биле хандырары болуп турар. Рационнарның белок талазы-биле четпези мал чемнерин ажыр чарыгдаарын, малдың продуктулуун эвээжедип база өзүлдезин саададып турар. Белоктарның чедишпезин ийи арга-биле эдип ап болур: бир болза мал чеминге синтетиктиг препараттарны шуут немээри, оортан организм белокту ажылдап кылыр, бир болза рационга химиктиг болгаш биохимиктиг препарадтарны немээриниң доора аргазы-биле бөдүүн белоктуг мал чемнерин малдың шингээдип алырын эжижидериниң күсели-биле боттандырып болур. Малды синтетиктиг карбамид-биле хандырарының талазы-биле хемчеглер ам алдынган болгаш анаа хереглел чоокку чылдарда-ла долу хандыртынган турар. Чедишпейн турар аминокислотту бүдүрери амга чедир организастаттынмаан.

Мал ажылын хөгжүдеринге үгле химия синтезинiн продуктулары эвес, харын хей-хей микроорганизмнериң — мөөгүлериң болгаш бактерияларның ажылдап үндүрүп турары бүдүмелдер база ужур-дузалыг болуп турар. Сөөлгү үеде бистиң эртемденнеривис белоктуг бүдүмелдерни нефтинiн болгаш нефть продуктуларының хей октаттының турар чүүлдериниң алырының дыка ажыктыг, чаа аргазын сүмелеп турлар.

Чижек саналашкыннарны өзугаар алырга, мал ажылынга химия чүүлдериниң талазы-биле 1970 чылда көдээ ажыл-агыйның ниити хереглели мындыг болуп турар:

Мал чеми дрожжилер	— 2 миллион тонна
Консервантылар	— 780 мун тонна
Микроэлементилер	— 4200 тонна
Синтетиктиг аминокислота	— 11 мун 500 тонна
Витаминнер	— 1300 тонна
Мал чеми антибиотиктер	— 500 тонна

Мал чемнеринге химиктиг немелделериниң улуг камналгалыг болгаш күрүне ужур-дузалыг чугулазын өөренип көргеш, химиктиг чүүлдерни, а ол ышкаш холумак мал чемнерин индустриалдыг арга-биле бүдүрерин организастаарынче база калбартырынче угланган дүрген болгаш шиитпирлиг хемчегларни алыры эргежок чугула.

Көдээ ажыл-агыйга хереглээр минералдыг чемишчидилгелерни болгаш өске-даа химикаттарны бүдүрерин көвүдедир сорулганы шиитпирлевишаан, оларны шыгжаарының база сөөртүп чедиреринiн практиказын хары үгда үндезинiн-биле өскертиривис үнүштер. Бисте бо херекте ам чугум чок түүлдер хей. Ажыл-агыйжы эвес сөөртүлгенiн болгаш калгалашкыннын түннелинде чыл бүрүде чемишчидилгелерiн 15 чедир хуузун чидирип турарывысты химиктер бадыткап турарлар. Бо саннын чогум шынын билбес мен, түге дээрге, чидиригни кым-даа өзулуг санап көрбейн турар. Ынчалзажок, чемишчидилгелерни хейну чидирип турар-дыр ис. Ол дээрге, кемниг үүлгедигте чоок төтчеглекчи чоруктур.

Чемишчидилгелерни заводтан шелге чедир сөөртүрүн организастаарының, а ол ышкаш оларны кадагалап шыгжаарын айтырыын шын шиитпирлээрин тывары ам кончуг чугула.

Бирги аргазы — механизастаттынган складтарны тударыолгаш тускайжыткан транспортту тургузары болур. 1970 ылда алыр минералдыг чемишчидилгелерни шыгжаарынга олгаш сөөртүп чедиреринге барык-ла 1 миллиард 500 миллион рубль хире түүнүг капитал чарыгдалдар негеттинiп турар.

Ийиги аргазы — полиэтиленниг азы саазын (суг өттүрес-азилдириг сиңирип каан) шоодайларга күргаг чемишчидилгелерни сөөртүрүн организастаары болур. Ону ынчаар илза-даа, чиик хевирниг складтарын, а ол ышкаш чогуур хника-биле дериттинген савалаар улуг баазаларны цар херек, биске барык-ла 300—350 ындыг баазалар кеттинiп турар. Американың Каттышкан Штаттары, Англия болгаш өске-даа чамдык чурттар ол арганы ажылдап чарлар. Баштайгы аргага бодаарга бо таварылгада чарыгдар эдээн каш катап эвээш болур деп экономистер санап чар. Ол чарыгдалдар 1 миллиард 200 мун рубль болур.

Ол вариантыларның чогум кайызы бистиң чуртувуска эне ажыктыг болгаш тааржырыл дээрзин билип алырда, ба катап санаар, бүгү-ле түүлдерни дензилээр болгаш өт шиитпирни хүлээп алыр херек.

Суук чемишчидилгелерни сөөртүрүнге база шыгжаарынгаонзагай ажыл-агыйны тургузар апаар дээрзи черле билдингир, анаа немелде хөренгилерни тывар херек.

Суук чемишчидилгелерни ажыглаарынга хамаарыштыр чаыс аай бодалдың амга чедир чок болуп турарын чугаалаа херек. Ол чемишчидилгелерни, ылаңгыя аммиак суун бүдүрерин бүгү талалыг калбартырын химиктер саналдап тур, а сөөртүрүнүң болгаш шыгжаарының, а ол ышкаш хөгүнче оны кииреп техниканың чогунун бергелери-биле хоаштыр көдээ ажыл-агыйның ажылдакчылары суук чемичидилгелерни ажыглаарын сезиннишкинниг көрүп турлар. Бо айтырыгны ханызы-биле өөренип көөр херек. Суук чемишчидилгелерни бүдүрери күрүнеге эвээш чарыгдалыг, а оларны ажыглаары улуг ажыктыг чорукту көргүзүтүрарын барымдаалап көрбейн барып болбас.

Бо чемишчидилгелерни бүдүрер дугайында айтырыгны шиитпирлеп тура, оларның чүгле бот-үнезин эвес, харын-даа чемишчидилгелерни кадагалаар черлерни тудары, оларны өөртүр хереклелдерни болгаш хөрзүнче киирер машиналары кыыры-биле холбашкан бүгү-ле чарыгдалдарны база арымдаалап көөр херек дээрзи черле билдингир. Оларны бүдүрериниң хемчээлин оортан хамаарыштыр тодаргайлаары чогумчалыг болур. Ол чемишчидилгелерни кайы хире хемчээлдi черге сөөртүрү ажыктыг болур дээрзин санап көөр, суук чемишчидилгелерни ажыглаар талазы-биле колхозтарны болгаш совхозтарны амгы үеде моондактап турар эдээн каш айтырыгларны шиитпирлээрин эргежок чугула.

Эштер! Химияның көдээ ажыл-агыйга үжүр-дузазы чыл бүрүде өзе апаар. Минералдыг чемишчидилгелерни болгаш өске-даа хиктиг түүлдерни ажыктыг кылдыр ажыглаарын хандырар төлээде, хей түүлдерни кылыры негеттинiп турар. Моон-биле эдбаштыр — **тускайжыткан күрүне организациязын— «Сөзсельхозтехника» хевирлиг «Союзсельхозхимия» деп Бүгү-эмел каттыжыышкынын моон соңгаар тургузары чогуучалыгболур дээр дугайында айтырыгны база өөренип көөр херек, ынчаарга көдээ ажыл-агыйны калбаа-биле химижидеринге эдбашкан бүгү-ле сорулгаларны ол организацияга хүлээндiп болур ийик.**

Бисте азы үеде хей-хей колхозтар болгаш совхозтар хөрзүүнүң ынарын барымдаалап көрбейн, чемишчидилгелерни төп тударлар. А ынчаарга хөрзүнде чемиштиг бүдүмелдернiн бөгаш шыктың чеже хире барындан хамаарыштыр чемишчилгелерден немелде дүжүттүн көвүдээри күштүү-биле өскүлип магат чок. Хөрзүннер анализтериниң түнелдерiн, өбстар станцияларының болгаш даянылга пунктуларының дужулга медээлерiн ажыглавышаан, шөлдер аайы-биле чемишчидилгелерни шын хуваап, чемишчидилгелериниң тус-тус хевирлериниң эң дээре дензигүүр байдалдарын тодаралдыболур.

Бисте көд ажыл-агыйда агрохимиктиг ажыл-чорудулганы амдыызында багай организастаан. Агрохимиктиг лабораториялар чүе чамдык областарда болгаш республикаларда бар, чемишчилгелер хереглелiниң картограммнарын хей ажыл-агыйларга чогаадып бербээн, оларның ажыглалын база чаартылгазы кым-даа хайгаарап көрбейн турар. **Мергежилдиг агрохимиктиг ажыл-чорудулганы чуртка тургузар херек.**

Көдээ ажылгыйның тускай өртемниг кадрларын белеткээрiн шиитпирлиг өжижидери чугула. Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезин хөжидер айтырыгларны эки билир, минералдыг чемишчидилгелерни, гербицидтерни, хоран химикаттарны ажыктыг көдыр ажыглаарының арганы шингээдип алган, оларны ажыглаарын канчаар механизастаарын билир мергежилдиг кадар колхозтарга болгаш совхозтарга амдан эгелеп херек болу турар.

ССРЭ-нин Көдээ ажыл-агый министерствозу, ССРЭ-нин дээди болгаш орта тускай өөредилге министерствозу база эвилелдешкен республикаларның Министрлер Чөвүлелдери **көдээ ажыл-агыйга ажылдаар дээди болгаш ортумак мергежилдиг тускай эртемниглерiн—агротехниктерни белетиззрин дыка калбартыр херек.** Колхозтарның, совхозтарның, бүдүрүлге эргелелдериниң агрономнарының химияны көдээ ажыл-агыйга ажыглаар талазы-биле мергежилiн бедидерiн организастаары эргежок чугула.

Өөредилге черлериниң ажылын эде тургузар дугайында мында айтырыг тургустунуп турар-дыр. Хамыктың мурнунда өөредилге программаларын эде көөру чогумчалыг болур. Ол программалар болза чер ажылының сиген аралаштыр тарыыр системазынга үндезилеттинiп тургустунганы билдингир болгай, а биске ам шуут чаа программалар херек. Агрохимияның школазын тургускан академик Д. Н. Прянишниковтуң ажылдарын ол программаларның үндезинi болдуры чүүлүг ышкаш.

Көдээ ажыл-агый химиязының улам ынай сайзыраашкыны эртемниң мурнунга чаа улуг сорулгадарны салып турар. Эң-не ажыктыг, ылаңгыя комплексилиг минералдыг чемишчидилгелерни дилеп тывар болгаш шинчилеп кылыр, каттыштырган нарын чемишчидилгелерни бүдүрериниң камналгалыг технологияларын ажылдап кылыр, кол хөрзүн-климаттыг зоналарга болгаш көдээ ажыл-агыйның код культураларына хереглээр минералдыг чемишчидилгелериниң эң-не таарымчалыг холумаан тодаргайлаар талазы-биле ханы болгаш үргүлүнүң шинчилелдерiн калбартыры эргежок чугула.

Аъш-чем продуктуларының курлавырларын көвүдедиринге химия үлетпүрүнүң аргалары чемишчидилгелерни болгаш үнүш камгалалының чүүлдерiн бүдүрери-биле кызыгаарлаттынмас. Синтетиктиг солукчуларны ажыглаар чорук аъш-чем продуктуларын техниктиг сорулгаларга чарыгдаарын дыка кызырар, харын-даа шуут сөксадыр арганы бээр.

Сөөлгү чылдарда бо талазы-биле чамдык чүүлдер кылдынган. Чижээ, аъш-чемге ажыглавас чиг-эттен этилдиг спиртти бүдүрүп үндүрери 80 миллион декалитр чедир көвүдээн. Аъш-чем чиг-эдинден ол хире спиртти бүдүрген болза 162 миллион пуд тарааны чарыгдаан турар ийик. Синтетиктиг үс кислоталарын болгаш чуур чүүлдерiн улетпүрге бүдүрерiн организастаан: бо чылын оларны бүдүрери 170 мун хире тонна болур, ол чорук 125 мун тонна үнүш үзүн үлетпүр хереглелинден хостаар арганы бээр. Ол дээрге, шынап-ла багай эвес-тир.

Ынчалзажок, бодувустуң мурнувуска салып алган сорулгавыстың дугайын — аъш-чем продуктуларын үлетпүр хереглелдерiнге ажыглаарын колдуунда соксадырын чугаалаар болза, ам-даа өөрөш чүүлдерниң кылдынганын миннип көөр херек. Үлетпүрде техниктиг сорулгаларга ажылап турар аъш-чем продуктулары ам-даа хей хемчээлдiг. Техниктиг сорулгаларга чарыгдап турар аъш-чем чиг-эдиниң солукчуларын бүдүрерiн организастаар дугайында шиитпирлер хүлээп алдынган. Ол шиитпирлерниң чугаа чокка күүсеттинерiн болгаш аъш-чем продуктуларын техниктиг сорулгаларга ажыглаары 1967—68 чылларга чедир бүрүн соксаан турарын чедип алыр херек.

Аъш-чем чиг-эдиниң солукчулары-биле чергелештир, консервантылар, химиктиг немелделер болгаш антибиотиктер ышкаш ындыг кайгамчык эки үениң химиязы берип турар, ынчаарга ол түүлдер болза продуктуларның шынарын бедидер, кадагалаар болгаш болбаазырадып кылыр үеде оларның чидириин эң-не эвээжедир арганы бээрлер.

Ындыг препараттар аъш-чем үлетпүрүнүң янзы-бүрү адырларына калбаа-биле ажыглаттынган турар ужурлуг. Аъш-чем продуктуларын бүдүрерiнге болгаш савалаарына полимерлиг плёнканы ажыглаар чорук продуктуларның чидириин кызырып, оларның бедик шынарларын үр үеде хевээр артырар арганы берип турар. Химиктиг ындыг продуктуларны бүдүрерiн дүрген-не эжижидер, оларны үлетпүрге, садыгга болгаш амыдыралга калбаа-биле шингээдип ажыглаар сорулгалыг бис.

Химия — ол дээрге, көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезин көдүреринiң күчүлүг чепсээ-дир. Аъш-чемниң чуртка бүрүн четчир чоруун турбаар талазы-биле эң чугула сорулганы шиитпирлээринче дулгуурну бистиң холувуска химия берип турар.

Бистиң экономикавысты хөгжүдериниң, чоннуң материалдыг чаагай байдалын бедидериниң арге-ажыктарынга ол улуг күштү партия организациялары, ажылчыннар болгаш колхозчулар, эртемденнер болгаш тускай эртемниглер бүрүнүбиле ажыглаар дээрзинге партияның Төп Комитези бүзүреп турар.

III.

Чоннуң хереглел бараанларын бүдүрерiн калбартыр

Эштер! Бистиң социалистиг нинтилеливис, ол нинтилелдiң ажыл-ишчи бүрүзү материалдыг болгаш угаан-бодал хереглелдерiн улам долу хандыртынган турарынга Коммунистиг партия болгаш Совет күрүне боттарының бүгү-ле ажылчорудулгазын бараан болдуруп турар. «Бүгү-ле чүвени кижиге, кижиниң чаагай чоруунга» деп улуг принципти Коммунистиг партияның Программазы чарлап турар.

Бистиң чуртувуска химия тудуунуң кайгамчык улуг калбарыышкынының дугайын бөгүн чугаалаарда, хамыктын мурнунда көдээ ажыл-агыйга минералдыг чемишчидилгелерни бүдүрерiн көвүдедирiн, ындыг арга-биле аъш-чем продуктуларын бүдүрерiн шиитпирлиг көвүдедирiн көрүп турар бис.

Ынчалзажок, химия болза чүгле көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезiниң продуктуларын албекшидер айтырыгны эптиг шиитпирлээр арганы бээри-биле кызыгаарлаттынмайн турар. Чоннуң бедик шынарлыг хереглел бараанларының эң-не калбак болгаш янзы-бүрү ассортиментизин бүдүрериниге кызыгаар чок аргаларны химия ажыдын берип турар. Үлетерлеп чугаалаарга, химия кижини чүгле чемгерер эвес, харын-даа хепкерер, оон амыдыралынга таарымчалыг, чиик өртектиг эптиг хей түүлдерни бээр.

Ындыг болганда, минералдыг чемишчидилгелерни хөгжүдеринге болгаш чоннуң хереглел бараанларын бүдүрериниге капитал салыышкыннары ийи хүлээлгелерни күүседип турардыр. Ол сорулгаларга чарыгдаан хөренгилер, бир түүлүнде, аъш-чем продуктуларын, хептерни, идиктерни, бажың иштинiн эдилел түүлдерiн көвүдедир, ийи түүлүнде, калбарган дагын бүдүрүлгеге, чоннуң чурттарга бажыңнары-биле улам дээре хандырар дугайында, ургулларның албан черлерiн, школаларны, эмнелгелерiн, дыштанылга бажыннарын, клубтарны болгаш спорт дерилгелерiн тудар дугайында программалыг даалгаларны күүседириниге хей хөренгилерiнiн чыылдаларын хандырын бээр апаар.

Химия үлетпүрү дээн ышкаш ындыг депшилгелиг адырның хөгжүлдезинiден бюджетке немелде чыылдаларны албышаан, бистер партияның Программазында төлевилеттинген аажок улуг социал хемчеглерни чедишкинниг боттандырып шыдаар бис.

Чурттун бүдүрүкчү күштери дүрген хөгжээн база күш-ажылдын бүдүрүкчүлүү бедээн тудум-на совет кижилернiн амыдырал деннелiн көдүрери улам дүрген боттаныр дээрзин база катап онзалап демдеглезе чогуур.

Бо утка-биле алырга, химия үлетпүрүнге чуртту электрижидери ышкаш, ындыг шылгарангай роль онаажып турар.

Улустуң хереглел бараанларын бүдүрүп үндүрерiн көвүдедиринче угланган химия үлетпүрүн хөгжүдери-биле бистер ам херек кырында боттуг чүүү төлевилеп турар бис?

Чоокку чылдарда идик-хеп бүдүрүп үндүрерiн дыка көвүдедир ужурлуг. Ол түүлдерни бүдүрерiнге синтетиктиг материалдар улам-на улуг рольду ойнап турар дээрзиниң дугайын бистиң практикавыс болгаш өске чурттарның дуржулгазы чугаалап турар. Бедик шынарлыг идик-хеп-биле чоннуң хандырарының эң-не камналгалыг оруун ол материалдар ажыдын турар. Бир эвес хөвең болгаш дүк бүдүрерiнге үнүп турар чарыгдалды химиктиг волокнолар бүдүрерiнге үнүп турар чарыгдал-биле деннеп көөр болза, оларның аразында ылгал дыка боттуг болгаш химиктиг волокнолар бүдүрерiнге үнер чарыгдалдар бот-үне-даа, капитал салыышкыннар-даа талазы-биле эвээш болуп турар. Ынчангаш сөөлгү үжен чылдарның дургузунда Барыын чүкке, оон иштинде АКШ-да бойдустуң волокноланчак материалдарын бүдүрери херек кырында чаңгыс деннелге арткан турган, а химиктиг волокноларны бүдүрүп үндүрери барык-ла 11 катап көвүдээн. Делегейге ол волокноларны бүдүргени эткен чылын 4 миллион тонна болган, олар пес-таавы чиг-эдиниң балансызынга хөвеннiң соонга ийиги черни эзлеп.

Химиктиг волокнолар бүдүрерiниң өзүлдези сайзырангай эдээн каш капиталистиг чурттарда дараазында саннар-биле характерлеттинiп турар:

(Шил-волокно чокка мун тонналар-биле)

	1962 чыл	
	Шупту химиктиг волокнолар	оон иштинде синтетиктиг волокнолар
АКШ	1017,2	440,2
Япония	609,6	182,3
ГФР	338,4	93,6
Англия	284,5	84,1
Италия	253,2	63,3

Бистиң чуртувуска химиктиг волокноларны бүдүрери бөсш чылдарның дургузунда 166 мун тонна турганындан 310 мун тонна четкен, тодаргайлаарга, барык-ла ийи катап көвүдээн. Лавсан болгаш нитрон дээн ышкаш шак ындыг үнелиг волокноларны бүдүрерiн шингээдип алган.

Бо чылын бистиң пес-таавы үлетпүрүвүс химиктиг волокноларны хереглеп турган белеткээн, бир миллиард 200 миллион ажыг метр торгу болгаш дүк пестерiн бүдүрүп үндүрер. Ындыг волокнолардан кылган түүлдерни совет кижилер төлептиг-дир деп үнелээн.

Ынчалзажок, чамдык чедишкиннер турза-даа, химиктиг волокноларны бүдүрер талазы-биле бистер ам-даа дыка хөжудан база ол түүлдерге улус ажыл-агыйының өзүн турар хереглелдерiн хандырбайн турар бис. Кылымал болгаш синтетиктиг волокноларны бүдүрер талазы-биле бис ам делегейде дөртку черни болгаш Европада ийиги черни эзлеп турар бис.

Химиктиг арга-биле ап турар волокнолар кылымал болгаш синтетиктиг кылдыр хуваатты ныып турарын чугаалаза чогуур. Вискозтуг, ацетаттыг волокно болгаш өске-даа ындыг кылымал волокноларны бойдустуң материалдарындан, чижээ, ыыштан, тодаргайлаарга, целлюлозадан кылып турар. Синтетиктиг волокноларны нарын органиктиг бүдүмелдерден, чижээ-лээрге, капронну капролактамдан, лавсанны полиэфирлиг чуктан ап турар, а тодаргай болур төлээде, нефтиден, газтан болгаш чамдык өске-даа бүдүмелдерден ап турар деп чугаалап болур.

Ол бүгү кылымал-даа, синтетиктиг-даа волокноларны химиктиг волокнолар деп адап турар. Химия болза бажың бүрүзүнче, кижи бүрүзүнүн амыдыралынче быжыг туруштуубиле кирип турар болганда, ол тайылбырны кылыр херек, ынчаарга бистер шуутувус ол чаа аттарны шингээдип алыр ужурлуг бис.

1962 чылда бистиң чуртувуска кылымал болгаш синтетиктиг волокноларны чоннуң кижи бүрүзүнге онааштыр 1,3 килограммны, Японияга — 6,4, ГФР-ге—6,2, АКШ-ка — 5,4, Англияга — 5,3, Италияга — 5,1 килограммны бүдүргеН. Пес-таавы чиг-эдиниң ниити бүдүрүлгезинде химиктиг волокноларның үлүг-хуузу бисте ам-даа кончуг биче болуп турар, ол чорук дараазында саннардан көстүп турар.

АКШ-та болгаш ССРЭ-де пес-таавы чиг-эдиниң ниити бүдүрүлгезинде химиктиг волокноларның үлүг-хуузу:

(Пес-таавы чиг-эдиниң ниити хемчээлинге хуу-биле)

	1950 ч.		1962 ч.	
	Шупту	оон иштинде синтетиктиг волокно	Шупту	оон иштинде синтетиктиг волокно
ССРЭ	2,0	0,1	12,5	1,5
АКШ	22,0	2,0	23,7	10,3

Сөөлгү 12 чылдарның дургузунда АКШ-ка дүк бүдүрери 52 мун тонна турганындан 61 мун тонна чедир көвүдээн, а пес-таавы чиг-эдиниң ниити бүдүрүлгезинге дүктүн үлүг-хуузу харын-даа 1,8 хуу турганындан 1,4 хуу чедир эвээжээн, ынчаарга колдуунда дүктү солуп турар синтетиктиг волокноларның үлүг-хуузу ол чылдар дургузунда бештен ажыг катап өскен.

(Уланчызы 2-ги арында).

Эш Н. С. ХРУЩЕВТУҢ илеткелиниң уланчызы

(Эгези 1-ги арында).

Чиик үлетпүрүүн хамаарышкан адырларын хөгжүдерин дүргедедири-биле 1970 чылда химиктиг волокнолар бүдүрүп үндүрерин барык-ла бир миллион 350 муң тонна чедирерин төлевилеп турар. Бүдүрүлгениң шак ындыг хемчээли пөстаавыны, трикотаж кылыгларны болгаш калбак хереглелдиң өске-даа барааннарын бүдүрүп үндүрерин дыка көвүдедириниң аргазын бээр. Ынчаарга чурттуң пөс-таавы чиг-эдинин балансызынга химиктиг волокноларның үлүг-хуузу 1970 чылда 38,5 хуу чедир өзер. Ол чорук натуралдыг волокнону техникага, хамыктың мүрнүнда шиналар, транспортөрлар ленталары болгаш өске-даа резино-техниктиг кылыгларны белеткээринге, балык тудар четкилерни болгаш канаттарны кылырынга солуур арганы бээр.

Чөнүүн хереглел барааннарын бүдүрерин көвүдедирибге химиктиг волокнолар кандыг рольду ойнаар апаарын чурагайларга көргүзери күзенчиг-дир.

Натуралдыг болгаш химиктиг волокноларның биске бар болур күрлавырларын барымдаалааш, пөс-таавы болгаш трикотаж бүдүрерин дараазында хемчээлдерге өстүрерин төлевилеп турар:

	1963 чылда күүседир деп маган турарвыс	1970 чылда өскө	1970 чылда 1963 чылга улур хуузу
Пөс-таавы—шупту млн. м.	8634	12300	142
Ук кылыглар — млн. эжеш	1120	2200	196,4
Иштики хеп трикотажы млн. кезек	554	1600	2,9 катап
Даштыкы хеп трикотажы млн. кезек	132	400	3 катап

Ооң-биле чергелештир хереглекчилерге аажок чугула болуп турар трикотаж кылыгларының шынары бедиир дээрзин демдеглээри кончуг чугула.

Бүдүрүлгениң айыттынган хемчээли 1970 чылда пөс-таавы талазы-биле оларны АКШ-та бүдүрүп турарының амгы деңнелинге чоокшулаарының, трикотаж болгаш ук кылыгларының талазы-биле АКШ-ты дыка мүрнай бээриниң база бистиң чуртувустуң чөнүн трикотаж кылыгларына хереглелдиң чогуур нормаларын ёзугаар хандырарының аргазын биске бээр.

Химиктиг волокноларны пөс-таавы бүдүреринге шиңгээдип алыр чорук биске улуг экономиктиг ажыктыг үүлүү бээр. Шынап-ла, бир эвес хөвеңни, дүктү бүдүрериниң талазы-биле күүүлерни тургузарының чарыгдалдарын алгаш, химиктиг волокноларны бүдүреринге үнер ол ышкаш чарыгдалдарга демейлеп көөр болза, ооң аразында ылгал дыка боттуг болур. Чижээ, дүктүң бүрүн үнелиг солукчузу болур нитрониүң бир тонна волокнозунуң бот-үнези 800 рубль болур, анаа дүктүү — 3.090 рубль болур. Дүк дег ындыг шынарлыг болуп турар лавсаниның бир тонназының бот-үнези 970 рубль болур. Бир эвес хөвең-волокнонуң бот-үнезин вискозтуг волокнонуң бот-үнези-биле деңнээр болза, мында артык шынарлыг чорук химиктиг волокнониң талазында болуп турар: тонна хөвеңниң бот-үнези 495 рубль болгаш тонна кылымал волокнонуң бот-үнези 460 рубль.

Химиктиг волокнону техникага хереглээриниң артык шынарлыы онза улуг болуп турар. Кончуг быжыг болгаш үр эдилеттинер болган ужурунда, чаңгыс тонна ындыг волокнолар техниктиг кылыгларга 2-ден 4 тонна чедир бедик шынарлыг хөвеңни солуп турар.

Тускай эртемниглериниң санаанын ёзугаар алырга, техниктиг кылыглар бүдүреринге анаа волокноларны химиктиг волокнолар-биле солуурунуң камналгазы 1970 чылга санап үндүрерге ындыг болуп турар:

—капитал салыышкыннарынга ийи миллиард ажыг рубль;

— бүдүрүлгениң чарыгдалдарынга 525 миллион хире рубль;

— күш-ажыл чарыгдалдары 52 миллион кижи-хүнге эвээжээр.

Көрд, транспортөр ленталары, балык тудар четкилер бүдүрерге бо чылын 81 муң тонна химиктиг волокноларны чарыгдаан турар, 1970 чылда ол сорулгаларга 350—360 муң тоннаны чарыгдаарын төлевилеп турар. Бир эвес 1970 чылда техниктиг кылыгларга химиктиг волокноларның арыг чарыгдалы бо чылдың деңнелинге хевээр арткан турар болза, 500 муң тонна хире бедик шынарлыг хөвең-волокнону немей чарыгдаары негеттинер апаар. Оңу алыр төлээде, 5кстөр гектар черден дүжүт 25 центнер турда, 600 муң ажыг гектар суггаттыг черге хөвеңни немей тарыыр ужурга таваржыр апаар-дыр бис. Химия чүүү берип турарын бодап көрүнер даан, эштер. Хөвең тарыыр 600 муң гектар черни шиңгээдип алыр төлээде чеже кижи херегил, чеже металл чарыгдалы, кижиниң күш-ажылының чеже чарыгдалы негеттинмес дээр.

Иштики болгаш даштыкы хеп база өске-даа кылыглар кылырынга хереглеттинер пөс-таавыны бүдүреринге-даа химиктиг волокнолар улуг ажыктыг кылдыр хереглеттинип турар. Ынчалзажок ең-не ажыктыы трикотажты болгаш аргыттынмаан пөс-таавы материалдарны бүдүрери болур.

Химиктиг волокноларны болбаазырадып кылыр талазы-биле пөс-таавы адырынга трикотаж үлетпүрү дыка перспективалыг болуп турар. Аргыышкынга бодаарга трикотаж бүдүрүлгези дыка бүдүркчүлүг болур, ол бүдүрүлге чиг-этти чогумчалыг ажыглаарының аргазын берип турар болгаш эвээш капитал салыышкыннарын негеп турар. Иштики хеп полотнозун бүдүреринге хереглээр хөй системалыг чаа трикотаж машиналары бүдүркчүлүүнүң талазы-биле автоматтыг аргыышкын станоктарындан 13—16 катап ажып турар, а бүдүрүлге шелунүң чаңгыс дөрбелчин метринден алыр продукция талазы-биле 10 катап ажып турар. Ооң-биле чергелештир аргыыр үүлдүн чарыгдалы дыка эвээжен турар.

Ол ышкаш трикотаж кылыглар гигиеналыг шынарларының, кедерге эптиниң, бөдүүнүүнүң база чуурга чиигиниң талазы-биле дүктен кылган кылыгларган ажып турарын база немеп кагза чогуур.

Сөөлгү үениң дүргузунда бистиң чуртувуска **аргыг чок материалдар бүдүрүлгези** хөгжүп эгелээн, ооң калбак болдунар аргазы химияның хөгжүлдези-биле тыптып келген. Аргыышкынның чорудулгазы чокка чаа технология-биле пөстаавы материалдарын белеткээр чорук күш-ажылдың болгаш дериишкиниң бүдүркчүлүүн шапкыны-биле көвүдедириниң аргазын берип турар. Аргып-дааараар арга-биле аргыышкын чок пөс-таавы материалдарын кылып үндүреринге дериишкиниң бүдүркчүлүү, хемелиг аргыышкын станоктарынга материалдарны кылырынга бодаарга 10—12 катап, а хырбалаар арга-биле кылырга 60—70 катап бедик болуп турар. Оларның солуп турар пөстерин бүдүрери-биле деңнээрге, күш-ажылдың чарыгдалы 3-тен 10 катап чедир эвээжен турар, шелүүн единицазындан алыр продукция 3—4 катап көвүдеп турар.

Химиктиг волокнолар бүдүрүлгезин хөгжүдерде чүгле бүдүрүлгениң экономиказын эвес, харын сайзырады ажылдап турар заводтарның болгаш фабрикаларның ук волокноларның ассортиментизинге болгаш шынарынга салып турар негелделерин база-ла барымдаалаары эргежок чугула. Бистиң чамдык волокноларывыс боттарының физик-механиктиг шынарларының болгаш кылганының талазы-биле даштыкыдан кирер сөөртүп турар волокноларга четпес болуп турар. Лавсан болгаш нитрон, а ол ышкаш бүгү-ле хевирлериниң ацетаттыг торгузу болгаш штапельдиг волокно дээн ышкаш шак ындыг волокноларны бүдүрерин дүрген темпилер-биле хөгжүдер херек.

Полимерлиг чиг-этти ажыглаарынга үндезилеттинип турар **кылымал хөвнүң болгаш плёнка материалдарының бүдүрүлгезиниң** хөгжүлдезин дыка дүргедедирин төлевилеп турар. Кылымал хөмнүң болгаш плёнканың янзы-бүрү хевирлерин улустуң хереглел барааннарын, хамыктың мүрнүнда идиктер, хептер, галантереяны, а ол ышкаш полиграфияда ном даштыкылыр материалдар, автомобиль, вагон тудуу болгаш үлетпүрүүн өске-даа адырларында кылыгларның шагыг ышкаш ындыг хевирлерин бүдүреринге калбаа-биле ажыглап турарын бүгүде эки билир болгай.

Чижээ, бо чылын биске бүдүрген бүгү идиктин үштүн ийи кезээн, тодаргайларга 285 миллион эжеш идиктерни кылымал материалдарны ажыглап тургаш белеткээн дээрзин чугаалааргa-ла четчир. Алгы галантереязын бүдүреринге кылымал материалдарның үлүг-хуузу 85 хуу хире болуп турар.

Кылымал хөмнү болгаш синтетиктиг плёнка материалдарны улус ажыл-агыйында калбаа-биле ажыглап турар чорук, чүгле анаа чиг-эттиң чедишпейн турарындан эвес, харын хөй-хөй таварылгаларда кылымал материалдарның шынары эки болгаш оларның бедик камналгалыг болуп турарында-дыр. Микропористиг үлдүн хөм үлдунга бодаарга, ээлгир, чымчак болгаш элвес дээрзи билдингир. Ындыг үлдүн үш катап чиик болгаш кедерге ийи-үш катап быжыг. «Повинол» дээр кылымал хөмнү бүдүреринге үнер күш-ажыл чарыгдалы, көдээ ажыл-агыйга чарыгдалдарны кииристир анаа хөмнү бүдүрериниң чарыгдалындан үүс катап эвээш болуп турар. Кылымал хөм үлдүүнүг 288 миллион эжеш идиктерни эрткен чылын кылып үндүрген. Бир эвес ол бүгү идиктерни анаа хөмден кылган болза, анаа мыйыстыг бода малдың 10 миллион кештери хереглеттинер турган-дыр. Кылымал хөм материалдарны алырынга болгаш олардан идиктер белеткээринге күш-ажылдың ниити чарыгдалы, ол хире идиктерни анаа хөмнүн бодундан белеткээринге бодаарга, 10 катап эвээш болуп турар.

Кылымал хөмнү болгаш плёнка материалдарны хереглеп тургаш белеткеп кылган идик болгаш хеп анаа хөмден болгаш пөс-таавыдан кылганынга бодаарга, дыка эвээш карылгалыг болур. Кылымал хөмнүн болгаш плёнка материалдарның үлетпүрүн хөгжүдер чорук хамыктың мүрнүнда чурттакчы чонга улуг ажыктыг берип турар.

Кылымал материалдарны бүдүрерин калбаа-биле хөгжүдер чорук идик бүдүрерин 1970 чылда 650 миллион эжеш чедириниң аргазын бээр азы бо чылдаазындан 41 хуу хөй болур.

Улустуң хереглел үүлдерин бүдүреринге кылымал хөмнү болгаш плёнка материалдарны хереглээнинден алдынар ниити камналга 1970 чылда 1,5 миллиард рубль хире болур.

Амыдыралга хереглеттинер соодукчулар, сава, скатерть, янзы-бүрү галантерея дээн ышкаш ындыг үүлдерни бүдүреринге пластмасстар онза черни эдлээр ужурлуг.

Улустуң хереглел барааннарын химияның баазазынга бүдүрерин көвүдетпишаан, ооң-биле кады оларның шынарын бедидер, даштыкы хевирин, каасталгазын экижидер херек. Бистиң пөс-таавывыстың, идиктеривистиң болгаш амыдыралга хереглээр өске-даа барааннарывыстың шынары эки болза-даа, даштыкы хевириниң талазы-биле даштыкының кылыгларындан каас-коя эвес болуп турары-биле моон соңгаар эптежип болбас. Эки шынарлыг болгаш чараш кылыгларны бүдүрүп үндүреринге кижилер сонуургалдыг болзун дээш, хөй-ниитиниң болгаш административтиг дээштиг салдарының, материал талазы-биле идиниң хемчеглериниң бүдүн системазы маңаа херектиг. Бо чугула херекте эки чуруккчуларны, модельёрларны кииристирер, амыдырал-хандырылганың бүдүрүлгезин эрги ёзу-биле эвес, а эки үндезинге тургузар херек.

Эки будулга, дуалал пөс-таавы бүдүмелдериниң база пөстериниң шынарын болгаш даштыкы хевирин экижидер арганы берип турар өске-даа химикаттарның дугайында сагыш салза чогуур.

Эштер! Химия волокноларының заводтарының доктаамал ажылдаарынга четчир санныг чиг-эттиг турар херек. Ам диспропорцияларның ужурунда волокнолар бүдүрер талазы-биле заводтар болгаш цехтер долу күчүзү-биле эвес ажылдап турарлар. Чижээ, бо чылдың эгезинге чедир капрон волокно бүдүрөр талазы-биле күүлер 30 муң тоннага чедир өскен. Ынчалза-даа Донецк болгаш Грузин совнархозтар капролактамның цехтерин өй-шаанда ажыглалга киирбээн болгаш капрон волокнонуң заводтары долу күчүзү-биле ажылдавас ужурга таварышкан. Ацетат торгу бүдүрүлгезиниң талазы-биле күүлериниң үүгле 80 хуузу ажыглаттынып турар. Бо талазы-биле кым буруулугул? Москва совнархоз болгаш Арменияның совнархозу буруулуг. Ол заводтарга хереглээр чиг-этти ажылдап үндүрер ужурлуг цехтериниң тудуунуң талазы-биле онаалдаларны олар күүседип шыдаваннар.

Үүү бооп турарыл? Чаа күүлерни ажыглалга киирип турар хиревисте-ле олар продукцияны бээриниң орнунга харын ажыл чок анаа туруп турарлар. Күрүне болгаш план чурумун быжыглаары-биле шиитпирлиг хемчеглерни алыр, ажылдап кылыр бүдүрүлгелер биле оларга чиг-этти бүдүрүп турар заводтарның аразында үзүктелиишкинни үзүткаар херек.

Илеткелге белеткеним турган үеде меңээ тайылбыр бижикти бердилер, 1964—1970 чылдарда химия волокнозунуң болгаш кылымал хөмнүң заводтарының болгаш цехтериниң тудуунга беш миллиард биче-ле ажыг рубльди чарыгдаар ужурлуг деп ында чугаалаан болду. Оон аңгыда бүгү-ле пөс-таавы, химия чиг-эдин белен кылыглар кылдыр ажылдап кылыр төлээде, чиик үлетпүрге эргежок чугула күүлерни тургузар болза чогуур. Аңаа 7 миллиард хире рубль негеттинер.

Ындыг болганда, химия үлетпүрүнге болгаш кылымал материалдарны ажыглап тургаш улустуң хереглел барааннарын бүдүрер ужурлуг чиик үлетпүрүнүң адырларынга 1970 чылга чедир он бир миллиард ажыг рубльди чарыгдаары эргежок чугула.

Кажан ындыг хөй хөрөнгилер дугайында чугаа болуп турда, бүгү таланың хыналдазы болгаш болур-чогуур санажылга чокка, чүвени көрбейн тура хөделип болбас. Кандыг бүдүрүлгени база бүдүрүлге черлерин бирги эзлчегде хөгжүдер ужурлуг деп чүвени хынамчалыг өөренип көөр херек. ССРЭ-ниң химия болгаш нефть үлетпүрүнүң, чиик үлетпүрүнүң талазы-биле күрүне комитеттери база Куртудуу химия, эзрер, аргыг, трикотаж, идик бүдүрүлгелериниң ең камналгалыг чаңгыс аай төлевилеттерин белеткээр, оларны эне болбаазырааңгай техника-биле чепсеглээр хүлээлгелиглер.

Амыдырал-хандырылга химиязының болгаш эм препараттарның химиязының барааннарын бүдүрери бисте дыка хожудап турар. Химияның ол адырларын хөгжүдерине хөй капитал салыышкыннар негеттинмес. Херектиң ужуру чүдел дизе, оларны чогуур-биле үнелеп көрбейн турарында болур. Ол баштай аар-саар чүве ышкаш кылдыр сагындырар, ынчалза-даа дыка хөй кижилериниң хөөнү, а чамдыкта кадыкшылы база олардан хаая эвес хамааржып турар ындыг аар-саар чүвелер-дир. Мынчангаш олар аар-саар чүвелер эвес ышкажыл.

Химия үлетпүрүнүн чаа угланыышкынларының хөгжүлдези совет кижиниң амыдырал-чуртталгазынга шынар талазы-биле өскерилгелерни киирер.

Кижиниң амыдырал-чуртталгазынга, үлетпүрге химия материалдарын калбаа-биле ажыглаар чорук аажок хөй камналгалыг ажыктыг үүлүү бээр. Ол чорук химия волокнолар, кылымал хөм бүдүрерин хөгжүдеринге үнген бүгү чарыгдалдарның орнун чүгле дүрген катап эгидер эвес, харын экономиканың өске-даа адырларын хөгжүдеринге, улустуң чаагай байдалын бедидеринге немелде хөрөңгилерни алыр арганы бээр.

Күрпланның саналгалары-биле алырга, 1970 чылда пөстерге болгаш идиктер аймаанга химия материалдарын калбаа-биле ажыглап тургаш, ол кылыгларны 1963 чылдыындан 13 миллиард рубльге хөйнү бүдүрүп үндүрген турар. Ынчаарга чеди чыддар дүргузунда айыткан кылыгларның ындыг немелде өзүлдезин алырынга эргежок чугула капитал чарыгдалдар, моон мүрнүнда чугаалааны ышкаш, 11 миллиард рубль болур-дур. 1970 чылда продукцияның немелде өзүлдезиниң үүгле үнези безин 7 чылдарның дүргузунда үнген капитал чарыгдалдарын дуглап турарын көрүнер даан.

Улустуң хереглел барааннарын бүдүрери-биле холбашкан химия үлетпүрүнүн адырларын хөгжүдери — чурттуң экономиказын улам ынай көдүрериниң чугула сорулгаларының биреззи. Ындыг кылыгларны улам хөйнү бүдүрүп үндүргениниң тудум-на, улустуң хереглел барааннарынга өртектерни улуубиле чиигедир арганы чурт алыр. Чөнүүн доктаамал өзүп турар хереглелдери дүрген болгаш дээре хандыртынып турар, а ол дээрге совет кижилер улам дээре чурттап база бүгү-ниитилелдин чаагай чорунга бүдүркчүлүг ажылдаар дээни ол.

IV.

Химияның чедиишкиннерин—аар индустрияга болгаш тудугга

Эштер! Химия методтарын нептередир чорук аар индустрияның болгаш тудугнуң дыка хөй адырларынга технологияның улуг чаартылгаларынга чедирер. Бистиң чуртувуска амгы үениң полимер материалдарын мырыңай чоокта чаа ажылдап кылып база ажыглап турар апарган. Пластмасстарның бүдүш-шынарын шинчилеп көөр, оларны бүдүрерин организаттаар төлээде, тодаргай хуусаа, эртемденнериниң, ажылчыннарның, инженерлериниң болгаш техниктериниң улуг күжениишкиннери негеттинип турган.

Ынчалза-даа кылдыңган үүлдерни үүгле шоолуг эвес, эгези кылдыр көрүп болур бис. Эрткен чылда синтетиктиг смолаларны болгаш пластмасстарны 470 муң тоннадан биче-ле ажыгны бүдүрген. Ол болза Францияның кылып үндүрүп турары хире ындыг сан-дыр. Бистиң чуртувуска ол мырыңай четпес болбайн аан.

1970 чылга чедир 3,5—4 миллион тонна пластиктиг массаларны болгаш синтетиктиг смолаларны бүдүрүп үндүрерин төлевилеп турар. Ол болза ам бо үеде бистиң бүдүрүп турарывыстан алды-чеди катап хөй болур.

Капитал салыышкыннарны кайнаар, пластмасстарның кандыг хевирлерин хөгжүдериниң хамыктың мүрнүнда угландырза чогуурун тодарадыры кончуг чугула. Ең-не камналгалыг ажыктыг үүлдерни бээр ужурлуг угланыышкынларны шилип алыр, олар чокка техникага дешилге болдунмас ындыг полимер материалдарны үндүрерин хөгжүдер херек. Ынчаарга пластмасстарны кайа ажыглаары ең дээре ажыктыг болурул?

Электри үлетпүрүнге, химия болгаш нефть машина тудуунга, а ол ышкаш тудугга өңнүг металлдарның орнунга пластиктиг массаларны ажыглаанда ең улуг ажыктыг үүлдер чедип алдынып турар. Бир эвес бүдүрүп үндүрерин тонналар-биле деңнээр болза, пластмасстарны бүдүреринге капитал салыышкыннар өңнүг металлдарны алырынга чарыгдаттынарындан 2—3 катап эвээш негеттинер. Чугаа болза өңнүг металлдарны ең чиик өртектиг синтетиктиг материалдар-биле анаа-ла солуур дугайында болуп турар эвес, ындыг солугга таварылгаларның хөй нуруузунда техника талазы-биле улуг артык үүлдерни берип турарын демдеглээри кончуг чугула.

Чижээлээрге, электри шимчедикчилерин бүдүреринге изигге турушту кремнийорганиктиг лактарны ажыглаанда ол-ла габариттерге оларның күчүзүн бүдүн чартык катап болгаш ажылдаар хуусаазын алды катап хире көвүдедир арганы берип турар. Электротехникага бир тонна эпоксид смоланы ажыглаары дөрт тонна ажыг чес-холаны камнап алыр арганы берип турар. Бир эвес бистиң чуртувуста энергетиканың аажок улуг хөгжүлдезин барымдаалап көөр болза, ол айтырыгны шиитпирлээри улус ажыл-агыйынга кайы хире аажок улуг ужур-дузалыг болуп турарын билип ап болур-дур. Үүгле чаңгыс кабель үлетпүрү безин, полиэтиленни болгаш полихлорвинил пластикатты калбаа-биле ажыглаанда, 1970 чылда улус ажыл-агыйының өске-даа хереглелдеринге 400 муң тонна хире көргүлүүнү камнап ап болур. Ынчаарга капитал салыышкыннарга камналга 500 миллион рубль болур болгаш бот-үнениң чиигээнинден 80 миллион рубль болур.

Дыка хөй кылыгларга пластмасстар кара металлдарны база улуг ажыктыы-биле солуп болур. Үүгле чаңгыс чижекти көргүзейн. Тормоз тургузулгалар талазы-биле демир орук транспортунуң хереглелдерин хандырарынга чыл бүрүде 28 миллион чыгам тормоз колодкаларны бүдүрүп үндүрүп турар, оларны бүдүрүп үндүрериниң ам чартык миллион тонна чыгы шой чарыгдаттынып турар. Эртемденнер болгаш конструкторлар шой колодкаларга деңнээрге, үр эдилели ийи катап ажыг болгаш үш катап чиик деңзилиг ең чиик өртектиг тормоз колодкаларын пластмасстан кылырын ажылдап кылган. Шой колодкаларны пластмасс колодкалар-биле солуур чорук чоокку келир 7 чылдарда барык 100 миллион рубльди болгаш 3 миллион тонна ажыг шойну камнап алыр арганы бээр ийик.

1970 чылда машина тудуунга, электри үлетпүрүнге бир миллион үүс муң тонна пластмасстарны болгаш синтетиктиг смолаларны ажыглаарын төлевилеп турар. А бо чүү дээни ол ынчаш? Пластмасстар-биле чартык миллион тонна хире өңнү металлдарны болгаш үш миллион тонна чыгам прокатты база хоорзаларны солуур дээни ол. Ол чорук үүгле капитал салыышкыннарга безин барык чартык миллиард рубльди камнап алыр арганы бээр. Оон аңгыда продукцияның бот-үнезиниң чиигээнинден 920 миллиондан эвээш эвес рубльди алы бис. Чылда күш-ажыл чарыгдалдары 55 миллион хире кижи-хүннерге эвээжээр. Чурагайлар боттары-ла айтып турадыр. Ынчалза-даа машина тудугжулары пластиктиг массаларны нептередиринге кончуг дидим эвес болуп турарлар. Ол чорук шинчилел ажылдарының хожудап турары-биле тайыырлаттынар.

Эртемге материалдар дугайында чаа бөлүктү тургузары ёзулуг холга алыр, полимерлериң бүгү талалыг шинчилелдерин ёзулуг чорудар, оларның бүдүш-шынарын шинчилеп көөр, пластмасстарны болгаш синтетиктиг смолаларны ажыглаар адырларны тодарадыр болгаш чогуур тайылбыр номнарлап үндүрер үе келген.

Пластмасстан кылган кылыгларны кайа—специализастан бүдүрүлгелерге азы ол кылыгларның хереглекчилери — заводтарга бүдүрери ажыктыг бе дээрзин хамыктың мүрнүда тодарадыр херек. Пластмасс кылыгларны хөй санныы-биле ажыглап турар заводтарга оларның бүдүрүлгезин боттарыга организастаары ажыктыг болур боор. Тускай цехтерни тргускаш, олар боттарының заводунуң-даа база кожаында турар ең үүрмек бүдүрүлгелериниң-даа хереглелдерин хандыып шыдаар. Пластмасстан, чижээлээрге, хоорзалар, профиль кылыглар, арматура болгаш өске-даа массалыг продукцияны бүдүрүп үндүрер талазы-биле специализастаан күчүлүг бүдүрүлгелерни чамдык районнарга тургузары ажыктыг болур магат чок. Белен кылыгларны сөөртүрүнден молаланы сөөртүрү камналгалыг болуру билдингир, оон ужурунда ажылдап кылыышкынны продукцияны хереглээрчерлериниң чорударын чурумчудар болза чогуур. Чаңгыс сөс-иле чугаалааргa, бүгү үүлдерни деннеп-деңзилеп, болур-чгууру-биле санап көөр херек.

Синтетиктиг материалдарның база бир улуг хереглекчизиниң дугайын чугаалаарынга доктаарын чөпшээп көрүнер. Тудугну ынча деп тур мен.

Тудугну улам ыңай индустриализастаары, чусааларын кызырары болгаш үнезин чиигедири болза химия продукциялары тудугга болгаш ылаңгыя тудуг материалдарның үлетпүрүнге кандыг черни эзлээринден улуу-биле хаарыыр.

Тудугга чедиишкинниг ажыглаттынып турархынаттынган химия материалдары ам безин эвээш эвес бар. Чижээлээрге, пластмасстардан кылган хоорзаларны ап көрүү. Ол хоорзалар металл хоорзалардан дыка чиик өртектиг. Курталга шелүүнүң муң дөрбелчин метринге суг дамчылызынга болгаш канализацияга хереглээр кан болгаш шой хоорзаларның үнези 315 рубль, а пластмасстардан кылган хоорзаларның үүгле 149 рубль болуп турар. Пластмасстан кылган санитар-техниктиг дерилгениң үнези өртүмаа-биле алыр, кара болгаш өңнүг металлдардан кылган дерилгениң үнезиден бөгаш шил-пластикадан кылган хоорзаларны улам калбаа-биле ажыглап турар. Олар магадылал-биле 50 ажыг чылдар туруп болур. Болдунар-ла чер болганга, ылаңгыя кедөө ыл-агыйга кан хоорзаларны пластмасс хоорзалар-биле солгунче дидим-биле шилчиир ужурлуг.

Шил-пластикаларны үүгле тудугда ажыкт кылдыр ажыглап турар эвес дээрзин чугаалап каар хере Чиик суднолар-ның корпузун, демир орук цистерниерин иириштирбишаан, янзы-бүрү ишкир саваларны шил-пластикардан кылып болур. Шил-пластикалар талазы-биле ажылдаа дуржулга үечадазындан ам-даа үнмээни хараааданчыг.

Тудуг ыяжының химиктиг ажылдап кылыышкынының улуг камналгалының дугайын чугаалааркур мецээ чаңгыс эвес удаа таваржып келген. Мында хере болза болдуруп болбас шүшпеп чоруп турар. Ыяш ышканыдыг национал байлакты ажыктыг эвес ажыглаар чоруурүргүлчүлевишаан. Бисте ыяшты целлюлоза, саазын, картоболгаш плиталар кылдыр химиктиг ажылдап кылыры яш белеткелиниң ниити хемчээлинин 7 хуузундан ашпайн/тар, ынчаарга каталистиг сайзырангай чурттарда 50 болгаш оон хөй хуу едип турар.

Хөй будуш-шынарларының талазы-биле нарын холумакның дора дээн каңнарындан тудак чок ажыктыг материал болза бакелиттээн фанера болуп турар. Ол фанераны суднолар тудуунга, ужар үүл тудуунга, инженер конструкцияларга калбаа-биле ажыглап болур.

Ам бисте сонга болгаш эжик блоктарын, плинтустарны, туданы, кастактарны болгаш өске-даа тудуг кылыгларын дилиг материалдарындан кылып турары чурум болган. Бо чылын ол сорулгаларга 10 миллион кубометр хире бирги сорттуг ыяшты чарыгдап турар. Столяр кылыгларын белеткээрде ыяш чонгуларын синтетиктиг смола-биле тудуштур пресстээриниң методунче шилчиир болза, ынчан бүдүрүлгени автоматтыг шугумнарга организастап болур болгаш хөрөңгилериниң улуг камналгазын ап болур. Бир эвес бис 30—40 миллион дөрбелчин метр хаалгалар болгаш сонгалар блоктарын база 150 миллион погон-метр өске-даа кылыгларны ыяш чонгуларындан бүдүрерин 3—4 чыл иштинде ыяавыла организастап шыдаптар болзувусса, ол черде болдунуп болур. **ынчан улус ажыл-агыйынга барын 3 миллион ең эки сорттуг дилиг материалдары хостаттынган турар** дээрзин чугаалап турар тайылбырны меңээ берген.

Түннеттинген чамдык сан-медээлерни көргүзери база солун. Бир эвес бис ыяшты химия-механиктиг арга-биле ажылдап кылырын ёзулуг-ла нептередиптер болзувусса, ынчан ыяш белеткээриниң ол-ла хемчээлинге турган, 1962 чылга деннээрге 1970 чылда целлюлоза бүдүрерин 4,5 катап, картонну—6 катап, саазынны—2,4 катап, фанераны—2-ден ажыг катап улгаттырар бис. Одаар ыяштын болгаш ажылдап кылыышкынга кирген ыяштың, хыырыыштын, саваннын артыышкыннарының үүгле үштүн бир кезээн химиктиг ажылдап кылыышкынга ажыглаар болза, 1970 чылда дөрт үүс миллион дөрбелчин метр ыяш-волокнолуг болгаш 4 миллион кубометр ыяш-чонгу плиталарны ажылдап кылып болур. А кубометр ыяш-чонгу плита бүрүзү 3 кубометр тудуг ыяжын, бир кубометр ыяш-волокно плиталар—4—5 кубометрни солуп болур.

Ыяшты химиктиг арга-биле ажылдап кылыр талазы-биле бүгү чаа күүлерни тургузарынга капитал чарыгдалдар, энергетикага болгаш чурталга тудуунга чарыгдалдарны база киириштирерге безин, ийи бүдүн чартык чылда-ла дедир эгиттинер дээрзи санаттынган.

Бистиң чуртувус аажок улуг ыяш байлактарлыг болзажок, оларны ажыл-агыйжы ёзу-биле кумагалыг ажыглаар херек. Бистиң аажок улуг хемчээлдиг чурталга тудуувуска үүгле шала кылырынга безин чеже ыяш чарыгдаттынып турар ийик. Чаңгыс аай төлевилелдиң беш каът чаа бажың бүрүзүнге-ле ыяш белеткелчилери 5—6 гектар арганы кезип бээр ужурлуг-дур. 1970 чылда тудугжулар 500 миллион дөрбелчин метр шаланы кылыр апаар, ынчаарга бир эвес оларны ыяш-биле кылыр болза, аңаа 22 миллион кубометр дилиг материалдары хереглеттинер, ындыг болганда 500 муң гектар арга кестинген турар ышкажыл.

Химия маңаа база-ла улам чиик өртектиг, харын-даа улам эки шынарлыг материалды берип турар. Даштыкы чурттарда шалаларны полихлорвинилдиг линолеумдан белеткээринче шагда-ла шилчээн.

Үне талазы-биле ыяштан кылган шалаларны линолеумдан кылган шалалар-биле деннеп көрөлинерем:

	паркет	маңза	линолеум
Оорталарны кииристир санаарга метр шаланы бүдүрериниң бот-үнези (рубль-биле)	4,8	1,6	1,3
Онаажыр капитал салыышкыны (рубль-биле)	4,0	4,0	2,6
Дөрбелчин метр шаланы салырынга күш-ажыл чарыгдалы (кижи-хүн-биле)	0,3	0,2	0,05

Көрүнүп даан, байдал шуут билдингир, түүнел чаңгыс-тыр: линолеумну бүдүрериниң өскен-хирези-биле паркеттиң база маңза шаланың хөй нуруузунуң орнунга ону ажыглаар херек. Бир эвес 1970 чылга чедир 250 миллион дөрбелчин метр синтетиктиг материалдарны шала кылырынга белеткээр болза, ол 200 миллион рубльдиң камналгазын алыр арганы бээр, а ол ышкаш 100 муң ажылчыннарны тудугнуң өске ажылдарынга хостап бээр болгаш демир орук дажылгазының чылда хемчээлин 600 муң вагонга эвээжедир.

Пластиктиг массалар үлетпүрүн тургузарынга чарыгдалдарның болгаш капитал салыышкыннарның эгиттиниичелиниң талазы-биле түннеттинген сан-медээлерни көргүзери чөпшээреп көрүнер:

Пластиктиг массаларны болгаш синтетиктиг смолаларны 1970 чылда бүдүрери—4 миллион тонна.

1964—1970 чылларда пластиктиг массалар бүдүрериниң капитал салыышкыннар—5,3 миллиард рубль.

Оон аңгыда:

Пластмасстан чүве бүдүрер объектилерни тударынга салыр ужурлуу—2 миллиард рубль.

Хереглеттинер бүгү капитал салыышкыннар—7,3 миллиард рубль.

1964—1970 чылларда пластмассты ажыглаарының экономиктиг ажыктыы дараазында саннардан илереттинер:

	Бот-үнениң чиигээри (млрд рубль)	Өске адырларга капитал салыышкынның кудуулаары (млрд рубль)
а) Аар үлетпүрге	0,8	1,2
б) Чиик, аъш-чем үлетпүрүнге (улустуң хереглел барааннарын бүдүреринге)	0,15	0,05
в) Тудугга болгаш тудуг материалдарын бүдүреринге	0,55	0,45
г) Өскелерге-даа	0,3	0,3
Шупту	1,8	2,0

Моон алырга, пластмасс үлетпүрүнге 1964—1970 чылларда бүгү капитал салыышкыннар ийи чартык чыл, ең ындыдээрге-ле 3 чыл иштинде дедир эгиттинер-дир.

Автотракторлар парыгын шиналар-биле хандырар дугайында айтырыг кайы хире чидиг тургустунуп турары билдингир болгай. Шиналар бүдүрерин 1970 чылга чедир ийи катап улгаттырар деп төлевилеп турар. Чаа материалдарны болгаш конструкцияларны ажыглаанының күсели-биле шинаның эртер оруунуң хемчээ барык бүдүн чартык катап улгадыр болганда, херек кырында бо дээрге амгы бүдүрүп үндүрүп турары-биле деннээрге үш катап улгаттырганы ол болур.

Экономикада химия үлетпүрүнүн сөөлгү эвес черни эзлеп турар чамдык адырларынга база доктаап чугаалаза чогуур. Ол дээрге металлдан, ыяштан болгаш өскелерден-даа бүдүрген кылыгларны база конструкцияларны эрте үрели бээриниң баш удур камгалаар материалдарны бээр ужурлуг лак-будук бүдүрүлгези-дир ийин. Дадарылганың уржуунда чурт чыл бүруде-ле 8 миллион тонна кара металлды чидирип турар деп тускай эртемниглер санап турар.

План органнарының болгаш совнархозтарның хөй санныг ажылдакчылары, оон иштинде чамдык химиктер безин, лак-будук үлетпүрүн ийиги чергенин кылдыр көрүп турар. Улус ажыл-агыйының лакка болгаш будукка хереглелиниң чартыктан бичии-ле хөйү хандыртынып турар. Лактарның болгаш будуктарның шынары куду бооп турарындан улус ажыл-агыйы улуг каражаларга таваржып турар. Дараазында чеди чылда лак-будук продукцияны бүдүрериниң хемчээлин 2—2,5 катап көвүдедирин, ассортиментизин дыка калбартырын болгаш кол чүве оон шынарын шынгыы бедидерин төлевилеп турар.

(Төнчүзү 3-кү арында).

Эш Н. С. ХРУЩЕВТУҢ илеткелиниң уланчызы

Үстүнде чугаалаттынган бүгү үүлдер—ол дээрге, бисте адап чанчыкканы ышкаш, «Улуг химия-дыр». А улуг химия бар болганда, бичиизи база турар ужурлуг. Ынчангаш мен «бичии химия» деп адап турарының дугайын база чугаалаксап тур мен.

Үүс-үүс болгаш миллион-миллион тонна-биле кылдынып турар химиктиг продуктулар бүдүрүлгезинден ылгаштыр, «бичии химия» деп билиишкин шоолуг эвес санныг хереглеттинип турар бүдүмелдериниң хөй муң ассортиментизин бодунда киириштирип турар. Колдуунда-ла ол дээрге чылда кан үүс килограмм, эки дизе-ле каш үүс тонна болур. Саны эвээш-даа болза «бичии химияның» продуктулары улус ажыл-агыйының ажыктыының талазы-биле аная үүве эвес. Бүзүредири-биле үүгле чаңгыс чижекти көргүзейн. Хундуску дег чырыктыг лампаны бүдүреринге бир тонна химиктиг чырык составын ажыглаарга,—а ол дээрге 1970 чылда белеткээр деп төлевилеп турар сан ол-ла болгай,—800 муң киловатт күүлүг электростанцияның ажылдап үндүрер электроэнергиязынга дең камналганы бээр. «Бичии химия» деп үүве бо-дур. «Алдынчыгаш бичии-ле, ынчалза-даа үнелиг» дижип бисте чугаалажып турары таварылга эвес.

Ынчалзажок «бичии химия» амдыызында чедир үнелеттинмейн турар. Чамдык кижилер барык мынчаар бодап турар: «Адыр, «улуг химияны» баштай көдүүп алыыл, ынчан «бичиизин» база сегирип алгай бис аан». Бо шын эвес, эштер. Улуг-даа, бичии-даа химияларга доктаамал кичээнгей салыр херек.

Көдээ ажыл-агыйга болгаш улустуң хереглел бараанналарын бүдүреринге ышкаш, химияның чедиишкиннерин аар индустрияга болгаш тудугга нептередири хөреңгилериниң улуг камналгазын бээр, техниктиг депшилгени дүргедедир болгаш партияның Программазында айыткан экономиктиг соруулгаларны чедиишкинниг шиитпирлээринге идиг болур дээрзин мында айыткан саналгалар болгаш чижектер-бүзүрелдиг көргүзүп турар.

V.

Химия индустриязының тудуушкунун дүргедедириниң оруктары

Химия индустриязының дүрген көдүүлүүшкүнүүн программазын боттандырарынга кол үүве үүү болурул ынчаш? Кол айтыырыгларның бирээзи болза химия машина тудуушкуну болур.

СЭКП ТК-ның май Пленумунун соонда химия дерилгелерин бүдүрери көвүдээн, химия машина тудуушкунунуң эртем-шинчилел болгаш конструктор базазазы быжыккан; заводтарның конструктор бюроларының болгаш институттарның инженер-техниктиг ажылдакчыларының саны ийи катаптан ажыг өскен.

Химия машина тудуушкуну химия үлетпүрүнүн өзүлдезинден хожудап турарын болгаш ооң хөгжүлдезинге шаптык болуп турарын ооң-биле кады демдеглээр херек. Специализастаттынган заводтар ам дээрезинде эвээш. Кылып турар дерилгелер хөй таварылгаларда техниктиг деннел-даа, шынардаа талазы-биле химиктерни хандырбайн турар.

Сөөлгү үеде мээн чорааным химия үлетпүрүнүн тудугларында болгаш ажылдап турар бүдүрүлгелериндe дерилгелербиле хандыртынмаан чорукту хөй-хөй кижилер хомудап, химия машина тудуушкунунуң дугайын чугулага көрүп шиитпирлээри негеттинип турар перспективтиг айтыыг кылдыр чугаалап турарлар.

Химия машина тудуушкуну химия үлетпүрүнүн негелдезин чоокку чылдарда долузу-биле хандырган турар шак ындыг хемчеглерни алыр херек. Тускай эртемниглериниң санап көргени-биле алырга, химия дерилгелерин бүдүрерин (улус ажыл-агыйының өске адырларының хереглелин барымдаалавышаан) дөрт катап хире көвүдедири негеттинип турар. Химия дерилгелериниге негелдениң дугайында тодаргай саннарны көргүзейн:

	Чүүл-биле хемчээри	1937 — 1963 чылдарда бүдүргени	1964 — 1970 чылларда хереглээри	Өзүлдези
Химия дерилгелери	млн. руб.	1409	6500	4,6 катап
Нефть аппаратуразы	муң тонна	650	1820	2,8 катап
Компрессор дерилгелери	муң кезек	140	316	2,2 катап
Насос дерилгелери	млн. кезек	2,5	6	2,4 катап
Арматура	—«—	333	632	1,9 катап
Целлюлоз-саазын үлетпүрүнге технологтуг дерилгелер	млн. руб.	155	580	3,7 катап

Ол хире хөй санныг дерилгелерни бүдүрүп кылыр дизе, ажылдап турар заводтарның бүдүрүлге күүзүн эң эки ажыглаары эргежок чугула. Ол чорук химия дерилгелерин бүдүрерин чыл бүрүде 520 миллион рубль хире чедирер арганы бээр. Чылда 500 миллион чыгыы рубльдин химия дерилгелерин бүдүреринге санаан чаа заводтарны тудар херек. Химия дерилгелерин бүдүреринге өске хевирлериниң машина тудуушкуи заводтарын база киириштирер херек.

Ада-чурт заводтарынга дерилгелер бүдүрерин улам ыңай хөгжүдер чорук өске социалистиг чурттар-биле кады ажылдажылганы казыырдан туржук, харын улам күштелдирерин көргүзүп турар. Чехословакияның, ГДР-ниң, Польшаның, Румынияның, Венгрияның болгаш Болгарияның эртемденнери, конструкторлары, инженерлери болгаш ажылчыннары бистиң химия индустриявыстың хөгжүлдезинге улуг салыышкынны кылганнар. Химияга ол чурттардан дерилгелер бээриниң хемчээли чеди чылдың беш чылдарында тос катап хире өскен. Баштайгы төлевилел-биле алырга, Экономиктиг дузалажылга чөвүлелиниң чурттарындан ындыг дерилгелер бээриниң болдунар хемчээли 1964 — 1970 чылларда миллиард чыгыы рубль болур. Химияны хөгжүдер талазы-биле бистиң чуртувус-биле кады ажылдажылга дээш акы-дунма партияларга, ол партияларның удуртулгазынга, акы-дунма социалистиг чурттарның ажылчыннарынга болгаш тускай эртемниглериниге партияның Төп Комитединиң болгаш Совет чазактың өмүнээзинден изиг өөрүп четтириишкинни илередирин чөпшээреп көрүнер.

Химия бүдүрүлгелериниң тудуушкунун организастаарын болгаш оларның дерилгелерин комплектилээрин үндезинибиле эжиктиген турар ужурлуг.

Май Пленумунуң соонда химия үлетпүрүнге капитал ажылдарның хемчээли үш катаптан ажыг көвүдээн. Ол багай эвес-тир. Ынчалза-даа эрткен беш чылдарда химияның хөгжүлдезинге план ёзугаар берген хөрөнгилерден 700 миллион чыгыы рубль ажыглаттынмайн арткан. Чамдык таварылгаларда химия тудуглары ийнги чергении болу берген турган. Чөөн-Сибирь, Ортаа Волга, Волга-Вятск, Кузбасс болгаш Россия Федерациязының өске-даа экономиктиг районнарында, Украин ССР-ниң Донец болгаш Приднепровск совнархозтарында, Казах болгаш Азербайджан эвилелдешкен республикаларда химия бүдүрүлгелериниң тудуушкуну улуг хожудаашкынныг чоруп турар. Партияның үлетпүр обкомнары болгаш крайкомнары, компартияларның ТК-ларының үлетпүрүү болгаш тудугну удуртур талазы-биле бюролары химия үлетпүрүнүн чаа күүлерин чогуур үезинде ажыглалга киирери дээш харыысалгалыг болур ужурлуг.

Химия болгаш нефть болбаазырадыр бүдүрүлгелерниң тудуушкуну чагыглар күүседир хөй санныг организацияларын аразында быдаран. Ам оларны 160 ажыг тудуг трестилери тудуп турар, ооң-биле кады специализастаттынган трестилерниң үлүүнге тудуг-монтаж ажылдарының 37-ле хуузу онаажып турар.

Химия талазы-биле ажылдарның хемчээли кайда-ла хөй болдур, аңаа специализастаттынган тудуг организацияларын тургузарынче шилчизе эки боор. Ындыг организациялар объектилерни эллээн кыска хуусаада тудуп, оларда күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү бедик болуп, тудуг-монтаж ажылдарының үнези куду болуп турарын дуржулга көргүзүп турар.

Химия бүдүрүлгелериниң тудуушкунун болгаш реконструкциязын экижидер төлээде, төлевилел организацияларының ажылынга корум-чурумну тургузары эргежок чугула. Технологтуг чорудулгаларны ажылдап кылырда, төлевилекчилер улуг алдагалдарны болгаш шын эвес сапалгаларны дангаар-ла кылып турарлар. Чижээ, Саратовтун химкомбинадынга ацетилен цехтерин ажылдадып киирер төлээде, цехтерниң смета үнезиниң барык-ла чартыынга деннежир түүнү эде кылыышкынга чарыгдары негеттинген. Бистиң төлевилел институттарывыс тудугуң черин ажыктыг кылдыр шилири, чиг-этти комплексилиг ажыглаары, бүдүрүлгелерни кооперастаары ышкаш экономиктиг факторларны чамдыкта ыракта-ла барымдаалавайн турарлар.

Химия бүдүрүлгелерин чер-черге таарыштыр тургузар дугайында айтыыгны ап көрээли. Пластиктиг массаларның, синтетиктиг каучуктарның болгаш химиктиг волокноларның бүдүрүлгезиниң чартык кезии хирези ССРЭ-ниң Европа кезииниң төп районнарында мөөнеттингени шын болгаш бодамчалыг бе, ынчаш. Ол районнарда чиик өртектиг чиг-эт, одалга болгаш электроэнергия чок-ла болгай. Төп черлерден ССРЭ-ниң ыраккы районнарынче химия продуктуларын сөөртүүнге чеже көпеекчигештер үнмейн турар дээрил! Тудуг черин шилип ап турган, бүгү экономиктиг факторларны эң-не хынамчалыы-биле деңзилеп көөрүн Күртүдүгдан, Химия талазы-биле комитеттен болгаш төлевилел институттарындан негээри эргежок чугула. Химияның улуг комплексилерин тургузарынче угланыышкын ам бисте-даа, даштыкыдаа илереп турар — ол экономика талазы-биле ажыктыг. Тускай эртемниглериниң саналы-биле алырга, боттарының аразында тудуш харылзаалыг тускайжыткан алзан каш улуг бүдүрүлгелерден комбинаттар тургузары эң-не угаангыр шиитпир бооп турар. Оларның бүдүрүлге бүрүзү сөөлгү продуктуну шуут кылып үндүреринге чедир бирээзиниң уланчызы болган турар.

Төлевилээшкин хереен шиитпирлии-биле экижидер херек. Төлевилел ажылдарының үнезин чиигедир болгаш оларны дүргедедир төлээде, чаңгыс аай болгаш катаптаар төлевиледдерни болгаш төлевилээшкиниң модель-макет методун калбаа-биле ажыглаар херек. Төлевилелди дужаапкаш-ла, заводтарның болгаш цехтериниң төлевилел күүлерин ажылдадып, шиңгээдири-биле холбашкан ажылдардан өйталаар төлевилел организацияларының ажылдакчыларын мооң-биле кады чемелексеп тур мен.

Амгы үениң күүлүг химия индустриязын тургузарынга улуг рольду эртем ойнаар хүлээлгелиг. Сөөлгү үеде бистиң эртемден-химиктеривис ада-чурт химиязын хөгжүдеринге хөй үүүлду кылганнар. Эштер Н. Н. Семенов, В. А. Каргин, Б. А. Андрианов, М. М. Дубинин, А. Е. Арбузов болгаш олар ышкаш өске-даа хөй-хөй ындыг көскү эртемден-химиктер идепкейлиг болгаш үре-түүнелдиг ажылдан турарлар. Эртем талазы-биле дилеп тывыышкыннар-биле бүдүрүлге химияга кайдадан-даа артык хол-холундан туттунчуп алгаш доктаамал чоруур ужурлуг. Ол дугайын бистиң улуг химигивис Дмитрий Иванович Менделеевтиң канчаар улегерлеп чугаалааның дыңнаңар: «Мында харылзаа мага-боттуң сагыш-сеткил-биле тудужу ышкаш, сырый болуп турар. Бирээзин ап каапсыңарза, —өскеан база болбас, кестүп турар мага-бот артып-даа калза, амыдырал ужута бээр».

Эртемденнериниң кол соруулгазы—үлетпүрге эң болбаазырангай химиктиг чорудулгаларны ажылдап кылырын дүргедедири болур. Ол химиктиг чорудулгалар аргалыг-ла болза чаңгыс аай чадалыг болгаш соксаал чок болган турарынче; тыптып турар материалдарны долу болгаш комплексилиг ажыглаар арганы берген турарынче чүткүүр ужурлуг. Шинчилел ажылдарының алыс түүнелдери — чаа химиктиг материалдар болгаш кылыглар — үүгле бедик шынарлыг эвес, харын база чиик өртектиг болган турар ужурлуг. Чаа бүдүрүлгелериниң бүгү төлевилелдериниң үндезининге эң болбаазырангай методтарны салган турар ужурлуг.

Эртем-шинчилел институттары реактивтерни, ылаңгыя эң арыг реактивтерни, эң чаа нарын приборларны болгаш өске-даа дерилгени алыр талазы-биле бергедедиишкинге таваржып турар дугайында эртемденнериниң хомудалдарын болганчок-ла дыңнаар ужур хаая эвес таваржып турар.

Бистиң эртемденнеривис херектиг приборларны болгаш реактивтерни боттарының күштери-биле дилеп тыварынга болгаш белеткээринге шаг-үени халас эрттирбезин дээш, бүгүле үүлдерни кылыр, ол бүгү-биле оларны хандырар ужурлуг бис. Шинчилел дерилгезин болгаш реактивтерни белеткээринге үлетпүр базазын тургузары эргежок чугула.

Сөөлгү чылдарның дургузында эртем-шинчилел ажылдарының фронтузу дыка калбарган, химия институттарының болгаш шинчилел лабораториаларының ажылдакчыларының составы ийи чартык катап көвүдээн. Ынчалза-даа шинчилелдериниң ажыктыг чоруу оон улуг турун болур турган ийик. Дыка хөй эртем ажылдарын чыл-чылы-биле саададып турар. Шинчилекчилер чаа чорудулгаларның дугайында медээлерни ханы шенелде хыналдазы чокка кылып турары хаая эвес. Химия болгаш нефть талазы-биле комитет эртем-шинчилелдериниң идепкейлиг организакчызы болурунуң орнунга, харын институттарның хөй-хөй ажылдакчылары каш-каш чылдарда үре-түүнел чок ажылдап турарын шөлээн көрүп ораар хайгааракчы кылдыр хаая эвес хуулуп турарлар.

Химия институттарын дүрген ангылаар болгаш специализастаар, химия үлетпүрүнүн тускай адырында улуг теоретиктиг айтыыгларны ажылдап кылыр болгаш техниктиг депшилге дээш харыысалгалыг кол эртем албан черлерин тускайлаар болза чогуур. Эртем-шинчилел ажылдарын планнаарын улуу-биле экижиткен турар ужурлуг.

Бистиң үевисте химия эртеми онза дүрген хөгжүп, аажок хөй санныг бүдүмелдерни алыр аргаларны ажыдып турар. Ам айтыыг мынчаар тургустунуп турар: эртемниң ажыдыышкынарын боттандырарынга, лабораториялардан үлетпүр бүдүрүлгеже дүрген шилчиринге дээре байдалдарны тургускан ындыг чурт химияның хөгжүлдезинге кол черни эллээн турар.

Эртемниң бо адырының талазы-биле делегейде бирги черни эллээринге материалдыг аргалар бисте бар. Ынчангаш бир эвес чаа чорудулгаларны ажылдап кылыры эллээн таварылгаларда дыка оожум чоруп турар болза, ында херектиг ужуру материал күрлавырларда эвес, шинчилел болгаш дуржулга ажылдарын организастаанында, бүдүрүлгеге эртемниң чедиишкиннерин нептередирин организастаанында болуп турар.

Мооң-биле холбаштыр Химия болгаш нефть үлетпүрүнүн күрүне комитединиң дугайында бодалды чугаалаары күзенчиг ийик. Ам химия болгаш нефть үлетпүрүнүн хөгжүлдезинге эртем-техниктиг болгаш планныг удуртулга чаңгыс комитеттe мөөнеттинген. Ам, кажан химия үлетпүрүн хөгжүдерининиң көдээ ажыл-агыйны химиждериниң аажок улуг программазын хүлээп ап турар үеде, ол адырларда эртем-техниктиг политиканың удуртулгазының организастыг айтыыгларын база катап көөр болза чогуур ышкаш-тыр.

Айыткан программаны күүседир төлээде, аажок хөй капитал салыышкынварын — 42 миллиард рубльди 7 чылдарның дургузунда шиңгээдип алырының эргежок чугулазын мурнуунда чугаалаан болгай. Үүгле тудугну организастаар, химияга машина тудуунун дүрген хөгжүлдезин хандырар эвес, харын база бүдүрүлгелериниң экономика талазы-биле үндезилеттинген сайгара тургузуушкунунуң талазы-биле, чаа заводтарны төлевилээр болгаш ажылдап турар заводтарны чаартырын өскижидер талазы-биле улуг ажылды чорудар ужурлуг. Адачурттың болгаш даштыкының химия эртеминиң болгаш техниканың чаа чедиишкиннерин нептередирин хандырар ужурлуг.

Бо чеди чылда нефть болгаш газ чыдар чаа черлерни шинчилээр, нефть тывыжын, ону ажылдап кылырын организастаар талазы-биле аажок улуг соруулгалар салдынып турар.

Бо бүгү кончуг ыарын айтыыгларны шиитпирлээри чаңгыс комитетке берге болбайнаан база ол чорук химия болгаш нефть үлетпүрүнүн хөгжүлдезиниң темпилеринге таарымча чок салдарны чедирер чадавас.

Ооң ужурунда Химия болгаш нефть үлетпүрүнүн комитедин ийи комитеттерге чарар дугайында айтыыг тургустунуп келир-дир. Бир комитет нефть тывар болгаш ажылдап кылыры-биле газтарны ажыглаары-биле холбашкан айтыыгларны башкарар, ийнги комитет — химия үлетпүрүнүн эртем-техниктиг болгаш планныг удуртулгалын боттандырар. Бо дээрге аажок улуг ажыл-дыр.

Комитет шенелде ажылдарын организастаар, лабораториялларга болгаш эртем-шинчилел институттарынга хереглээр реактивтериниң, дерилгениң бүдүрүлгези ышкаш ындыг айтыыгларны база ажылдаар ужурлуг.

Химия талазы-биле тускай комитетти тургузары лабораториялларга, шинчилел институттарынга, дээди өөредилге черлеринге тургускан чаа чорудулгаларның болгаш материалдарның хыналда дуржулгазынга, технологияны ажылдап кылырынга болгаш эртемниң чедиишкиннерин үлетпүр-бүдүрүлгеге нептередиринге таарымчалыг дээре байдалдарны тургузар.

Химия үлетпүрүн хөгжүдери-биле, эртем шинчилелдериниң фронтузун калбартыры-биле холбаштыр инженерлерни, техниктерни болгаш эртем ажылдакчыларын белеткээрин дээре организастаарын, бар турар дээди болгаш ортумак тускай өөредилге черлерин калбартырын, өөредилге черлериниң материал-техниктиг базазын быжыглаарын, кежээки болгаш заочный химия өөредилгезиниң четкизин калбартырын негеп турар. Ниити билиглериниң школазындан эгелээш химияга ынакшылды чаңчыктырар херек.

Мергежилдиг ажылчын кадрларны белеткээр дугайында өй-шаанда сагыш салыры база кончуг чугула. Химия үлетпүрүнге кол-кол тускай мергежилдиң ажылчыннары ам безин дыка чедишпейн турары билдинип турар. Мергежилдиг кадрларга хереглел моон соңгаар улам улуг хемчээл-биле өзер апаар.

Химия индустриязын хөгжүдериниң айыткан программазын күүседип шыдаан турар төлээде, боттандырары эргежок чугула чамдык эң чугула айтыыглар бо-дур.

Эштер! СЭКП ТК-ның Президиумунуң дааскаңын ёзугаар чоокку чеди чылдарда химия үлетпүрүн дүрген хөгжүдериниң программазын Пленумга тайылбырладым. Бис улуг, ыарын, аажок берге, ынчалза-даа солун болгаш чаагай ажылды кылыр ужурлуг бис.

Бис бо ажылды күүседип шыдаар бис. Ам бис бо үениң күүлүг, болбаазырангай индустриалдыг, мергежилдиг кадрларлыг — эртемденнерлиг, инженерлерлиг, техниктерлиг, ажылчыннарлыг болган бис. Химияны хөгжүдери бүгү партияның, бүгү улустуң хереэ болган турар ужурлуг.

Химияны хөгжүдериниң айыткан программазын чедиишкинниг боттандырар чорук, бистиң чуртувуска экономика талазы-биле аажок хөй ажыктыг үүлдерни бээр. Ол планны амыдыралга боттандырганындан бистиң алыр бүгү үүлдеривисти шуптузун түүнеп көөр үүве болза, ол аажок хөй, миллиард-миллиард түүнерге илереттинер.

1964 чылдан 1970 чылга чедир үениң дургузунда улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларына химия материалдарын ажыглаанының түүнелинде продукция бот-үнезиниң үүгле чиигээринден безин 32 миллиард 700 миллион рубль түүнүг намналганы алыр апаар. А 1964—1970 чылдарда үлетпүрну болгаш көдээ ажыл-агыйны химиждериниң талазы-биле бүдүрүлгелерден алыр ниити арыг орулга барык 57 миллиард рубль болур болгаш ол-ла үениң дургузунда капитал салыышкыннар 42 миллиард рубль түүнүг болур. Ындыг болганда, чеди чылдарның дургузунда химияны хөгжүдеринге киирген бүгү чарыгдалдар үүгле эгиттинип келир эвес, харын чуртка 15 миллиард рубль чыгам арыг орулганы бээр.

Бериишкининиң дүргенинин, салган акша-хөрөңгиниң ажыктыының талазы-биле үлетпүрнүң чаңгыс-даа адыры химия-биле деңнежип шыдавас.

Моон ужурунда индустрияны хөгжүдеринге 20 миллион рубльди чурт дөзевилеп болур аргалыг апаарга Владимир Ильич Ленинниң өөрүп турганын кижи база катап сактып келиксээр-дир. Бистиң партиявыс болгаш совет улус ленинчи орук-биле чоруп оргаш, чоннуң байлаан, бистиң социалистиг Төрөөн чуртувустуң күчүзүн хөй катап көвүдеткен.

Улус ажыд-агыйын хөгжүдериниң планнарын амыдыралга боттандырбышаан, калбарткан дагыннаар бүдүрүлгеге, СЭКП-ниң Программазында айыттынган социал-экономиктиг хемчеглерни боттандырарынга чаа-чаа чыылдаларны партия углаар.

Эштер! Экономиканы улам ыңай хөгжүдер болгаш чоннуң чаагай байдалын улам бедидер талазы-биле партияның айыткан хемчеглерин совет кижилер калбаа-биле хүлээп ап, изиибиле деткээн. Коммунистиг тургузуушкунга Совет Эвилелиниң чедиишкиннери бистиң бүгү-ле өөнүктериви өөртүп турар. Ынчалза-даа оон өске үннер база бар.

Буржуаз парлалганы номчуп көргеш, бистиң дайзыннарывыстың өөзөн кылыы хайнып, сириңайып турарын кижи көрүп каар. Көдээ ажыл-агыйны чылы бисте таарымча чок болганына олар хыы ханыып, ынчангаш Совет Эвилелиниге политиктиг негелделерни салып, оон хөрөңге дискектеннип олуруп болур деп кордап турарлар. Аденауэр болгаш өске-даа ол ышкаш социализмниң өн-не реаксылыг болгаш өжөөннешкек дайзыннары ындыг кыйгырыгны үндүрүп турарлар. Кызылтасты садарының болгаш химиктиг дерилгелери бээринин мурнунда Совет Эвилелиниге политиктиг негелделерни салыр херек деп олар шуут медеглеп турарлар.

Дээрги империалистер, ындыг янзылыг медеглелдер-биле чаа делегейниң мурнунга күш чогунарны харын илередип турарынар ол-дур. Совет социалистиг тургузуг силерниң йөрээлиңер-биле төрүттүнүп келбээн, бис силериң деткимчеңер-биле чурттап база хөгжүп турар эвес бис, келир чеди чылдың планын база силериң дузаңар-биле эвес, харын бодувустуң курлавырыысты болгаш аргаларывысты ажыглап тургаш, бодувустуң күштеривис-биле күүседир бодап турар бис. Силериң өжөөннешкек кордалдарыңар боттанмас. Совет Эвилелиниге политиктиг негелделер салыр деп оралдашпаңар-даа, чоннуң чугаалаары ышкаш, өскээр халдап турар-дыр силер!

Акы-дунма социалистиг чурттар-биле экономиктиг харылзаалары болгаш кады ажылдажылганы бүгү хемчеглер-биле хөгжүтпүшаан, капиталистиг чурттар-биле ажыл-херекчи харылзааларны калбартыры дээш база туржуп турар бис. Химия заводтарының бүдүн комплексизинге болгаш эллээн каш өске-даа бүдүрүлгелерге чагыгларны ол чурттарның фирмаларынга күзелдии-биле бергеш, коммерлиг санажылга ёзугаар оларга төлеп бээр бис.

Ынчалза-даа түр үениң байдалы ажыктыг дижип турарын ажыглап алгаш, бо херекке тоолда дег кончаа алыр бодап турар кижилер, Совет Эвилели кандыг-даа дутуржулганы кылыр ужурга таваржыр, үүге дээрге оон өске оон баар оруу чок болгай деп кордап турар кижилер мырыңай-ла чөгели төнер апаар. Катаптан чугаалаайн, кым ак-сеткил-биле акша ажылдан алыксай-дыр, ол чөөли бар болза, чагыны бис бээр бис, чүге дээрге, ол чорук экономиктиг харылзааларның шагда-ла нормазы болу берген. Ынчаарга оон өске кордалдарлыг кижилер сотка олуруп каар апаар.

Совет күрүне ам кайгамчык күштүг болгаш күүлүг, ынчангаш экономика хөгжүлдезинде чаа чыл бүрүзү-биле, чаа планнарывыстың боттанылгазынга моондак кылып болур деп бодап болур. Бис бурунгаар бүзүредиг чөрүп орар бис, ынчангаш экономика хөгжүлдезинге чаа чыл бүрүзү-биле, чаа чедиишкин бүрүзү-биле бистиң базымывысты улам калбартып, коммунизмче шимчээшкинивисти дүргедедип турар.

* * *

Эштер! Чурттуң экономиказын улам ыңай көдүүп, ажылчы чоннарның чаагай байдалын бедидериниң шиитпирлиг адыры — химия үлетпүрүн дүрген хөгжүдер талазы-биле чоокку чылдарда бистиң партиябыс, бүгү совет улустуң шиитпирлезе чогуур соруулгаларынын кайгамчык улуун түннелинде база катап демдеглексеп тур мен. Соруулга бөдүүн эвес-тир. Ынчалзажок химияны хөгжүдериниң көрдүнүп турар күрүне планы херек кырында боттанган турарынга материалдыг үүлдер, күштер болгаш күзел-сорук бисте бар.

Ийи чыл бурунгар Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының XXII съездиниң шиитпирлеринге айытканы, бодунуң Программазынга бижээни үүлдер амыдыралга боттанып турар! Коммунизмниң материал-техниктиг базазазы чедиишкинии-биле тургустунуп турар. Ону тургузарының хуусааларын кызырар дээш бистиң улузувус бүгү үүлдерни кылыр.

ТК-ның бо Пленумунда чугаалажып көрүп турар айтыыгларны шиитпирлээри коммунистиг тургузуушкунга, бистиң чурттуң экономиказын хөгжүдеринге, оон күүзүн быжыглаарынга кайгамчык улуг ужур-дузалыг болур.

Бистиң кол эчис соруулгавысты — коммунизмни тургузарын, чоннуң улам эки чурттаарынга, ажылчы чоннарның чогаадыкчы күзүн калбартырынга, кижи бүрүзүнүң салым-чаалаын болгаш арга-мергежилин чечектелдиреринге бүгү негелделерни тургузарын чедип алыры дээш, делегейде эң-не күчүлүг экономиканы тургузуп турар бис. Ол дээрге — капиталистиг чурттарның миллион-миллион ажылчы чоннарынга коммунизмниң өндүр улуг хандыдыкчы күжү-дүр.

ТК-ның Пленумунга чугаалажып көөрү-биле тургузуп турар ажыл-агый тургузуушкунунуң үндезин айтыыглары болза үүгле иштики талазы-биле бирги чергенин ужур-дузалыг эвес, харын делегей талазы-биле база улуг ужур-дузалыг.

Социалистиг болгаш коммунистиг тургузуушкуннуң үезинде Совет Эвилелиниң, акы-дунма социалистиг чурттарның коммунистери марксизм-ленинизмни боттарының шыныбиле ажыглап билирин, боттарының революсчуун бирги эллчегде ажыл-агый тургузуушкунунуң фронтузунга бүзүредип турарлар. Маңаа, материалдыг бүдүрүлгениң талазынга, эрги делегейге чыча согуушкун кылдынып, капитализмниң мурнунга социализмниң артык күштүү маргылдаа чок бүзүрелдии-биле бадыткаттынып турар.

Амгы үениң байдалында бистиң чуртка коммунизмниң экономиктиг баазазын тургузары дээш демисел, социализмниң өске-даа чурттарынга социалистиг экономиканы тургузары болза делегейде аңгы демиселиниң кол хевирлериниң бирээзи болуп турар. Капитализмни туюлунга чедир тиилээриниң быжыг үндезиннери кедергей революсчу домактар-биле эвес, харын материалдыг бүдүрүлге талазынга миллион-миллион кижилериниң йогаг-шылаг чок күш-ажылы-биле тургустунар, ол күш-ажыл социализмниң ниити фронтузун быжыглап, бүгү чурттарның улустарының революсчу демиселинге оон күштерин көвүдедип турар. В. И. Ленинниң дедеглеп турганы болза: «Делегей революциязынга бодувустуң кол салдарывысты бодувустуң ажыл-агый политикавыс-биле көргүзүп турар бис... Бо талазы-биле демисел бүгү делегей хемчээлдиг болу берген. Ол соруулганы күүседип алзывысса— ынчаарда делегей хемчээлинге чайлаш чокка болгаш туюлунга чедир тиилеп алганывыс ол». (Чогаалдар, том 32, арын 413).

ССРЭ-де коммунистиг тургузуушкуннуң чедиишкиннери — ол дээрге делегейниң социалистиг системазын быжыглаарының, мөлчүлгеге болгаш дарлалга удур бүгү чурттарның ажылчын ангызының демиселиниң ниити революсчу хөрөңге бистиң ленинчи партидвыстың, бүгү совет улустуң өндүр улуг салыышкыны, империализмге болгаш колониализмге удур, хосталга болгаш национал хамаарышпас чорук дээш, социал депшилге дээш улустарның демиселинге салыышкын болур-дур. Ол болза тайбыңнын, демократияның болгаш социализмниң хереэ дээш демиселге бистиң салыышкынывыстыр.

Коммунизм тургузуушкунунда бистиң чедиишкиннеривис болза эрге-чагырганы бодунуң холунга алган ажылчын аңгы, күш-ажылчы чон чүүү бүдүрүп шыдаарын бүгү чурттарның ажылчы чоннарынга көргүзүп турар. Совет чурттуң улустары Коммунистиг партияның удуртулгазы-биле хожудангай Россияны эң-не мурнакчы болгаш күүлүг социалистиг күрүне болдурган. Совет Эвилелиниң, социалистиг бүгү чурттарның экономиказы күштүг болган тудум-на социалистиг тургузуушкуннуң артык күштүү улам улуу-биле илереэр, бүгү делегейниң ажылчы чоннарының угааннарынга болгаш чүректеринге, хосталган улустарның база боттарының национал-хосталгазы дээш демиселжип турар болгаш чаа амыдыралды тургузарының оруунче кирип турар улустарның медерелинге революсчудар, сорук киирер салдар база-ла улам улуг болур.

Эштер! Бистиң бүгү-ле партия, совет, профэвилел, комсомол, ажыл-агый организацияларывыс боттарының күзенниликкиннерин улус ажыл-агый планнарын, химия индустриязын хөгжүдериниң планнарын күүседиринче мөөнээн турар ужурлуг.

Партия, совет, ажыл-агый органнарын эде тургузарын чоруткан, ажыл-агый тургузуушкунунуң тодаргай участогунга партия организацияларының харыысалгазын болгаш ролюн бедиткен амгы үеде бистиң аргаларывыстың немелде үндезиннерин тып алган ышкаш-тыр бис.

Партияның үлетпүр органнары заводтар болгаш фабрикалар, тудуглар, эртем-шинчилел болгаш төлевилел организацияларының коллективтерин билдилии-биле удуртуп, партияның шиитпирлерин амыдыралга боттандырып, үлетпүр хөгжүлдезинин планнарын күүседирин хандырып шыдаар дээрзинге Төп Комитет бүзүреп турар. Көдээ ажыл-агый партия организацияларының ажылы чаа, улам бедик деннелге чоруттунган турар ужурлуг. Бистиң көдээ ажыл-агый бүдүрүлгевистиң улам ынайгы көдүүлүүшкүнү болза ажыл-агыйны шапкыны-биле чорударының — гектар чер бүрүзүнге онааштыр тараа болгаш техниктиг культураларны бүдүрерин көвүдедириниң, мал ажылының продуктуунун бедидериниң оруу-биле чоруур апаар дээрзин барымдаалаар херек. Ынчаарга бо чорук болза ажыл-херекти улам ханы билирин, көдээ ажыл-агыйга химияның ажыдып турар аргаларын улам долузу-биле болгаш улам экизи-биле ажыглап билирин негеп турар. Көдээ ажыл-агыйны шапкыны-биле чорудары — ол дээрге көдээ ажыл-агый эртемин болгаш техниказын билдилии-биле ажыглаары, минералдыг болгаш органиктиг чемишчидилгелерни билдилии-биле ажыглаары, үрезин ажылын болгаш уксаажыдыга хереэн экизи-биле тургузары, күш-ажылды чөвү-биле организастаары, камналга, продукцияның бот-үнезин чиигедири болгаш күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидери дээш демиселди чорудары болур-дур.

Улуг Ленинниң биске айытканы шынныг, кара чаңгыс шын орук-биле чоруп олурар бис. Ынчангаш ол орукка кандыг-даа бергелер турар болза, Коммунистиг партия, совет улус ол бергелерни тиилеп шыдаар. Айыттынган эчис соруулгаларны чедип алыр талазы-биле совет улуска моондак болур ындыг күш чок.

Коммунизм тургузуушкунунуң чаа-чаа чедиишкиннеринче бурунгаар, эштер!

(Эш Н. С. Хрущевтуң илеткелин улуг кичээнгей-биле дыңнаан болгаш диңмиттиг, үр адыш часказашкынызары-биле сөөгүдаа-дараа үзе киирип курган).

Бүгү күштү—хүлээлгелерни күүседиринче

(Областың XI комсомол конференциязы)

ОБЛАСТЫҢ XI комсомол конференциязынга ВЛКСМ Тыва обкомунуң ажылының дугайында отчёт илеткелинге ВЛКСМ обкомунуң секретары эш **Г. Ч. Ширшин** болгаш конференцияга санал бергеи делегаттар республиканың үлетпүр, транспорт, тудуг болгаш көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң айтырыгларынче улуг кичээнгейни салып, ол талазы-биле чугула ажыл-херектериниң дугайын чугаалап турганнар.

Амгы үеде республиканың бүдүрүлгелеринде болгаш тудугларында үш-мүң ажыг комсомолчулар, комсомолчу-аныяктарның 62 бригадалары ажылдап турар. Хөй-хөй аныяк ажылчыннар күш-ажылга улуг чедишкиннерни чедип ап, бедик хүндүткелди чаалап алганнар. «Тыва даг-дүгү» тудуг эргелелинде Ооржак Калындүүнүң, Владимир Вишневскийниң, Иван Солосенковтуң, Наталья Кураеваның аныяктар бригадалары ол онза чугула тудугнуң чылыг күжү-биле ажылдаар ийи электростанцияларын ажыглалга киирериге чүткүл-соруктуг ажылдап, ам тудугнуң бирги эзлчээн доозары дээш демисежип турарлар. Бисте туттунуп турар өске бир улуг комбинат —«Тыва кобальтының» тудуг эргелелинде Анатолий Глуховтуң комсомолчу-аныяктар бригадазы бүдүрүлгеге чыл бүрү эки көргүзүглерни чедип ап келген, ол бригада ВЛКСМ обкомунуң шилчиир Кызыл тугун быжы-биле тутпушаан.

Тудугжулар бригадири **О. Калындүү** индирге үнүп келгеш, саналынга мынча дээн:

— Бистин тудуувуска ол-бо черлерден хөй аныяктар кээп турар. Оларны таажыр ажылынга киирип, чүрттаар оран-сава-биле хандырып, олар-биле дүрген өөнүктежип ап турар бис. Ооң ачызында, ажыл-ишке мергежилдиг, хөй-ниитичи оолдар, кыстарның саны хүн бүрү өзүп турары биске дыка өөрүнчүг. Тудугнуң бирги эзлчээн чогуур хуусаазында дужаар дээш бүгү-ле күжүвүстү садыр бис.

Комсомол органнары бүдүрүлге принципин әзугаар эде тургузарынга үндезилээш, ВЛКСМ ТК-зы «Тыва даг-дүгү», «Тыва кобальт» комбинаттарның тудугларынга ВЛКСМ комитеттерин райком эргеліг кылдыр тургускан. Ынчалза-даа ук комитеттер бодунуң ажылын эренгей өзу-биле чорудуп, аныяктарны бүдүрүлге планын күүседиринче эвилелдевейн, мурнакчыларның дужулгазын нептеретпейн турарлар. «Тыва даг-дүгү» тудугда бо чылдың он айларының планы чүгле 81 хуу күүсеттинген. Ажылынга харысалга чок, прогул кылыр, харын-даа мораль талазы-биле бүдулгаазынныг чоруктарны үүлгедип турар комсомолчулар болгаш аныяктар бар турда, комсомол комитеди олар-биле кижизидилге ажылын кошкаткан.

Бо дугайында чидиг шүгүмүлелди Ак-Довуракта келген делегат эш **Сергеев** чугаалаан:

— Тудугнуң бирги эзлчээн дужаары — бистиң ажылывыста кол үүл. Ындыг турда-ла бисте ажыл графиги күүсеттинмейн келди. Ол үүден болганы? Мен бодаарымга, тудуг материалдарының чедишпези, күш-ажыл чүрүмүнүң багайы, чагыларны өйшаанда киирбейн турары график күүселдезин моондактап турар. Ону бистиң комсомолчуларывыс сагыш амыр көрүп турары дыка четпес-тир. Социалистиг чарыш база багай организаттынган...

ВЛКСМ обкому, тудугнуң комсомол комитеди кижизидилгелиг болгаш организакчы ажылдарны бүгү-ле хемчеглер-биле улам күштелдирер, аныяктар бригадаларының, цехтерде комсомол организацияларының болгаш бөлүктериниң ажылынга практиктиг дузаны чедирер үжүрлүг.

«Тыва тудуг» трезинде база-ла хөй аныяктар ажылдап турар. Оларның ортузунга кижизидилге ажылы дыка четпес тургустуганын эш Ширшин илеткелинге демдеглээн. Бо чылдың үшкү кварталда треске прогулдар 20,5 мүң кижи-хүнү болган, эрткен тос айларда каража-когарал бо бүдүрүлгеге миллион ажыг рублуг четкен. Ол болза ында комсомол организациязының олутпай, шүшлең ажылын, «Комсомолчу прожекторнуң» хайгаарал чогун херечилеп турар. Олар ажыл-агыжы эвес чорук-биле, ажыллың шынарын өкижидерин моондактап турар четпестер-биле демиселди кошкатканнар. Машиналарны болгаш механизмнерни камналгалыг эвес ажыглаар, ажылды үрей кылыр чоруктар-биле эптежип турарын комсомол комитединиң, бүгү актиачилериниң багай ажылы деп санаар үжүрлүг.

Чамдык комсомол организациялары бүдүрүлгелериниң, тудугларының, колхозтарның болгаш совхозтарының ажыл-чорудулгазынга кошкак киржип, бедик бүдүрүкчүлүг күш-ажыл дээш демиселге бүгү аныяктарны хаара тудуп шыдаваннар. Коммунистиг күш-ажыл дээш шимчээшкинни организастап турарында эреңгейлээшкин ам-даа адырылбаан.

КӨДЭЭ ажыл-агыйда ажылдап турар комсомолчулар бисте-сөөлгү ийи чылда элээн өскен, ам оларның саны чеди мүң кижи. Комсомолчулар болгаш аныяктар кукуруза өстүрер, малдың баш савын көвүдедир болгаш ооң продуктулуун элбекшидер, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидер база көдээ ажыл-агый продуктуларының бот-үнезин чиигедир дээш демисежип турарлар. Республикада комсомолчу-аныяктарның 70 сүт-бараан фермаларында 700 ажыг аныяк саанчылар бар. Ол фермалар колхозтарга болгаш совхозтарга сүт бүдүрерин көвүдедиринге улуг күш болуп турар.

«Тиилелге» совхозтуң төп сүт-бараан фермазы — аныяктар фермазы деп чаагай адын төлептиг эдилеп келген. Ферманың аныяк саанчылары чыл планын октябрьда-ла күүседилкеи. Олар чүгле үлегерлиг ажылдап турар эвес, харын культурлуг чүрттап, эки дериттинген кызыл булуунга чыглып кээп, ном номчун, хөглүг кежээлерни эрттирип турарлар. Ынчангаш ол ферма ВЛКСМ обкомунуң шилчиир Кызыл тугун үшкү кварталда база катап чаалап алган. Чоокта чаа бо коллективке коммунистиг күш-ажылдың фермазы деп хүндүлүг атты тывыскан. Ол ышкаш, Бии-Хем районда «Кызыл тараачын» колхозтуң Хут, Дуржулга станциязының төп, «Сүт-Хөл» совхозтуң Ак-Даш, Тожунуң Талым сүт-бараан фермаларында аныяк саанчылар боттарынга алган социалистиг хүлээлгелерин чедишкинниг күүседип турарлар. Саанчы кыстар — Бии-Хемде Елена Седен, «Тес-Хем» совхозта Чооду Берей-оол, Таңдыда Оюн Чечек, Улуг-Хемде Зоя Натпит-оол, Тожуда Бараан Раиса болгаш өскелерин-даа эки ажылының дугайын илеткелчи болгаш санал бергеннер мактап турганы таварылга эвес. Олар дээрге ажылынга чыл бүрү мергежип, коллективтиг хөй-ниитти ажылынга идепкейлиг киржип, бодунуң билинин бедидип турар кыстар-дыр.

Бараан Раиса конференцияга санал бергеш, сүт саар планын канчаар күүседип алганын, фермазының солун ажыл-хереженің дугайын дыңнаткан. Б. Раиса бо чылын саар инек бүрүзүнден 1500 литр сүт саап алыр хүлээлгезин 1585 литр кылдыр күүсеткен, аныяктарның кежээки школазының 9-ку клазында өөренип турар. Ол ышкаш аныяктар ферма бүрүзүнге хөй турзун дээш, улуг сагышты салыр херек.

Ынчалза-даа хөй-хөй аныяк саанчылар хүлээлгелерин күүсетпээннер. Ылаңгыя Барыын-Хемчик, Бии-Хем, Улуг-Хем районнарының комсомол комитеттериниң бюролары болгаш секретарылары эштер Д. Ооржак, И. Лепешкин, С. Ондар фермаларга дузалаар хемчеглерни албайн, аныяк оолдар, кыстарны бодунуң ажыл-хереженге ынак, аңаа мергежилдиг болур чорукка багай кижизидип турзар деп, илеткелчи демдеглээн. Фермаларга социалистиг чарышты организастаарын херекке албайн, көдээ ажыл-агыйның мурнакчы дужулгаларын нептерелдирин кошкак пропагандалап турар. Барыын-Хемчик район күрүнеге сүт садар планын күүсеткен-даа болза, аныяктарның 9 фермаларындан 4-ту сүт саарын кудулаткан. Байдал ындыг турда, районнуң комсомол комитеди кандыг-даа тодаргай хемчег албаан.

Хөй-хөй фермаларда күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү куду, ол болза чүүдүн-даа мурнунда хол-биле кылыр ажылдарны механизаставаныңдан хамааржыр. Республикада комсомолчу-аныяктар фермаларының хөй кезии механизастаттынмаан. Бо айтырыгже кол күштү салыры санал бергеннер демдеглээннер. Фермаларны механизастаары-биле кады, аныяк саанчыларны механиктиг саалданың методунга, хөделдирикчилер-биле ажылдап билиринге өөредир херек. Саанчының тускай мергежилин механиктин, техниктиң мергежилдери-биле холбаштырарынче кичээнгейни угландырар херек.

ВЛКСМ обкому, комсомол комитеттери мал ажылынче аныяктарны чорудар талазы-биле ажылды кошкатканын конференция демдеглээн. Чижээ, Бии-Хем районга бо чылын көдээ ажыл-агыйга ажылдап турган аныяктарның саны 84 кижиге чедир кызырылган.

РЕСПУБЛИКАГА чер ажылын хөгжүдүринге аныяктарның киржилгези улуг. Дуржулга станциязының кукурузачызы Анатолий Лузин, Чөөн-Хемчиктиң «Искра» колхозунуң — Ооржак Сорулга олар гектар бүрүзүнден 300 ажыг центнер ногаан массаны өстүрүп алганнар. Ындыг кукурузачыларның саны бо чылын биске дыка эвээш болган. Комсомолчу-аныяктарның кукуруза агрегаттарынга 36 мүң га кукурузаны быжыглаан турган. Ооң 12 мүң хире гектары багай ажаалдадан үнмээн.

Республикага бо чылын мал чемнерин дыка эвээшти белеткээн. Сиген ажаап алыышкынынга хөй аныяктар ажылдап турган-даа болза, ВЛКСМ обкомунуң, комсомол комитеттериниң организакчы ажылы кошкак, агрегаттарга-күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү чавыс турган.

Республиканың комсомолчулары боттарының хүлээлгелерин чүге күүсетпээнил? Кайы-даа черлерге дүжүттүң куду болганын агаар-бойдустуң таарымча чогу-биле тайылбырлап болбас. Ол болза хамыктың мурнунда обкомнуң, комсомол комитеттериниң, хөй санныг активчилериниң аныяк тараажылар болгаш кукурузачылар ортузунга кижизидилге ажылын кошкак чорудун келгенинден, кукурузачыларның өөредилгезин әзулуг организаставаныңдан, чемишчидилгелерин ховуларга төгерин, тараа культураларын, кукурузаны чайгы үеде ажаап өстүрерин ала-чаагаарлап турганындан кол хамааржыр.

Чер ажылын сайзырадыр талазы-биле бистиң мурнувуста улуг болгаш харысалгалыг сорулгалар салдынган дээрзин кажан-даа утпас ужурлуг бис. Декабрь 9-та бодунуң ажылын эгелээн, СЭКП ТК-ның Пленуму химия үлетпүрүн сайзырадырының канчаар-даа аажок чугула айтырыын чугаалажып турар. Ховуларны минералдыг чемишчидилгелер-биле байлакшыдарының, аңаа үндезилээн, дүжүттү бедидериниң, чер ажылын эртем-практиктиг үндезиннерге чорударының айтырыынче улуг кичээнгейни салыр ужурлуг бис.

Бо конференцияга колхозтардан болгаш совхозтардан келген хөй тараажылар, механизаторлар база олурушкан. «Тиилелге» совхозтуң комбайнери **Ондар Борис** индирге үнүп келгеш, бодунуң кур чер совхозунуң ажыл-агыйының дугайын сеткил хайныышкыныг чугаалаан. Ооң тодаргай болгаш шын саналынга конференцияның киржикчилери кончуг таарызнган. Ооң чугаалааны болза:

— Бисте тарылга шөлү чыл бүрү калбарып турар. 30 ажыг мүң гектар тарылга шөлүнүң 28 мүнүн тараа культуралары эзлеп турар. Комбайнерлер Михаил Аспан-оол, Ондар Доржу, Салчак Оюн-оол болгаш өске-даа аныяктар чүткүлдүг ажылдал, техниканың әзулуг башкарыкчылары болу бергеннер. Бисте чеди бригада коммунистиг күш-ажылдыы деп чаагай ат дээш демисежип турар. Оларның ажылында көскү чедишкиннер хөй. Саанчыларывыстың эки ажылын илеткелден база дыңнадым. Өөрүнчүг-ле-дир! Ооң-биле кады мен бистиң совхозтуң ажылында четпестерни ыыттавайн эртип болбас мен. Чүл дээрге, биске бир кезек үеде тараанны коллективтиг ажаап алыышкын-биле чорударынга удур саналдар турганнар. Ол черле шын эвес. Харын коллективтиг арганың улуг ажыктыын херек кырында көрдүвүс. Оон ыңай, механизатор кадрлар бисте чедишпес. Оларны өөредип алыр дээш, дөрт ай хуусаалыг курсту ажыдар деп шиитпирлээш, ам-даа ооң өөредилгезин эгелевейн турар-дыр бис. Шөлдерни чемишчидиринче сагыш салбайн турганывыстан чамдык черлерниң дүжүдү дыка эвээш болган. Ам ол четпестерни чок болдурар дээш хемчеглерни ап турар бис...

* * *

Конференцияга санал бергеннер комсомол амыдыралының хөй янзы талаларын, ылаңгыя ажылда четпестерниң чылдагааннарын чидиг болгаш принципиалдыг әзу-биле шүгүмүлээннер. Областың комсомол организациязының кол сорулгазы болза, аныяктарның коммунистиг кижизидилгезиниң ажылын улам ыңай экижидери, СЭКП-ниң XXII съездизиниң болгаш партия ТК-ның ооң соондагы пленумнарының шиитпирлерин күүседиринче оларның күжүн мобилизастаары болур. Ынчангаш комсомол комитеттери болгаш эге организациялары партия организацияларының удурулгазынга даянмышаан, Төрээн чүрттүң мурнунга алган хүлээлгелерни күүседир, бүгү талалыг хөй, солун ажыл-херектерни кылыр, ажылга, өөредилгеге, амыдырал-чүртталгага үлегер-чижекти көргүзер ужурлуг. Делегаттар боттарының санал-оналдарын боже база угландырып, ооң чугулазын айытканнар.

Тываның комсомолчуларының XI конференциязынга ВЛКСМ ТК-ның төлөөзи эш **Е. П. Савченко**, СЭКП обкомунуң ийги секретары эш **А. В. Аикудинов** олар санал берип, комсомолчуларының мурнунда салдынган улуг сорулгаларының дугайын онзалап демдеглээннер.

* * *

ВЛКСМ Тыва обкомунуң пленумунга обкомнуң бирги секретарынга **Г. Ч. Ширшин**, секретарьларынга — **А. И. Пожидаев, И. П. Сурова** соңгуттурган. ВЛКСМ обкомунуң бюро кежигүннери: **Г. Ч. Ширшин, А. И. Пожидаев, И. П. Сурова, В. М. Евтешин, А. К. Бакулин, Д. Х. Баазан, Г. П. Бунтин, Д. Л. Тинмей, В. С. Шаравин.** Обкомнуң штаттаа дашкаар секретарынга **Д. Л. Тинмей** соңгуттурган. «Комсомолчу прожекторнуң» республика штавының начальнигинге **Ю. Г. Иванов**, «Тываның аныяктары» солунунуң редакторунга **В. С. Шаравинин** бадылаан.

Кино көргүзери

экижиир

„Шынга" парлаттынган соонда

Бо чылдың ноябрь 12-де үнген № 267 «Шынга» «Чөнүнүң негелдези улуг» деп эгелиг, Жданов аттыг колхозтуң ыраккы фермаларында, бригадаларында малчыннарынга кино көргүспейн турарын илереткен бижикчи эш Лопсаңның чагаазы парлаттынган.

Ажылчы чоннар депутаттарының Улуг-Хем район Совединиң даргазы эш Чимданның бисче дыңнатканы болза, чөнүнүң кино көрбейн турарын автор шын бижин илереткен. Райкүүскомнуң культура килдизи колхоз баштаар чери-биле дүгүржүп, чоокку үеде ыраккы фермаларның малчыннарынга киноларны аппарын көргүскен турарын шиитпирлээн.

Чагыдылгаже далажыңар

«Сүт-Хөл» совхозтуң парткому, комсомол комитеди ажылчы чоннарның, аныяктарның ортузунга парлалга чагылгазын массалыг калбартыр сорулга-биле чер-черде солун, сеткүүл чагыдыкчылары—54 кижини тургускан. Ноябрь 30-ге чедир олар «Шынны»—519-ту, «Тываның аныяктарын»—586 кезекти чагыткан. Алдан-Маадыр салбырында кинномеханик О. Маадыр-оол, Киров салбырда клуб эргелекчизи М. Кара-кыс, Бора-Тайга салбырда башкы О. Дудак, почтачы О. Мартан-оол чүрттакчыларга 100—175 солунну бижиткен. Ол салбырларның партия эге организациялары парлалга чагылгазының көрдүнген сан-түүнүн ажыр күүсеткен.

Ындыг-даа болза Ак-Даш, Кызыл-Тайга суурларда болгаш Суг-Аксы 11, Алдан-Маадыр 8 чыл школаларында партия эге организациялары солун, сеткүүл чагылгазының көрдүнген сан-түүнүн 50 хуу чедир бизин күүсетпээн. Республика солуннарын ам-даа чагыдып ап болур. Совхозтуң ажыл-ишчилери арткан санныг хонуктарда республика солуннарын чагыдып алырынче далажыр херек. «Шынны» ам-даа 181, «Ленинчи оруктУ» 413 кезекти чагыдарын утпаңар. Чүгле ооң-биле кызыгаарлаттынып болбас, оон-даа хөйну чагыдып болур аргалардыг бис.

Х. МОНГУШ.

ВЛКСМ комитединиң секретары.

ЧУРУКТА: Барыын-Хемчик районнуң «Мурнакчы» колхозунуң хоочун кадарчызы **Монгуш Бичии-уруг.** Малчын болуп ажылдан келген чылдарында ол бедик көргүзүглерни чедип ап келген. Бо эртип турар ажыл-агый чылында ол бир хойдан-на 2,2 кг дүктү кыргып, төрүттүнген хураган бүрүзүн менди камгалап дорухтурган.

Фото В. ЛУТКОВТУУ.

Аас журналының хүнү

Хоорайның Пионерлер бажыңының делгем залынга улус долдур олурушкан. СЭКП Кызыл хоорай комитединиң секретары эш Киселев бистиң чүртүвуста химия үлетпүрүнүң, ооң сайзыралының дугайын чыылганнарга чугаалааш, декабрь 9-та бистиң чүртүвустуң чүрээ Москва хоорайга ажыттынган СЭКП ТК-ның Пленумунга холбаштырган, хоорайның аас журналын эгелээрин чарлаан.

Аас журналы дөрт кезектен тургустунган. Бирги кезээнің талазы-биле Кызылда күрүненің педагогика институдунуң башкызы эш Мазуреский чүве чугаалаан. Ол бистиң чүртүвуста химия үлетпүрүнүң болгаш ооң продукциязының сайзыралын тодаргай чугаалаан. Ооң сөөлүнде бирги кезээнге хамаарыштыр «Химия чеди чылда» деп журнал көргүскен. Москва хоорайда синтетиктиг барааннар магазининде аяк-сава, улуг, биче кижилерниң кедер хол-хавы, плащ, платье, сорочка, уктарны капрондан кылып кааны база бажың иштинің эдилелинге хереглээр чүве чүүр таз, вайна, стол, шкаф дээн ышкаш пластиктиг түүлдерни кылганын ук журналда көргүскен. Ооң быжыы, чиигі база өртек-үнезиниң металл аймаандан кылган кылыглардан эң чиигин тодаргай көргүзүп турар.

Ол ышкаш, ийиги кезээниң талазы-биле кызыл эмнелгезиниң кезип эмнээр салбырының эмчизи хирург Ю. Булгаков химияның эмнелгеге ажык-дузазын чугаалаан. Шаанда кижилерниң бажыңга, өкпе, чүрээнге кемдээшкиннер болурга, ону эмнээри берге турган. Ам бистиң чүртүвуска химия үлетпүрүнүң сайзырааны-биле ындыг аарыгларны эмнээри белен болган деп ол чугаалаан. Ылаңгыя сынган сөөкту эмнээринге үш айдан өрү үелер херек турган болза, ам химияның дузазы-биле алдынган сөөк хырбазы-биле кыска хуусаада эмнеп аптар арга чедип алдынган. Чүректиң хан савалары үрелишкинге таварыргa, үрелген черин кезип каапкаш, ооң орнунга капроннан кылган түүлду салып каарын хирург чыылганнарга дыңнаткан.

Ооң сөөлүнде «Чүртталганың камгалалыында» деп журнал үнген. Кижиниң чүртталгазының камгалалыынче химия өзулуг-ла кирген дөп чүве тода көстүр. Журналдың үшкү болгаш дөрткү кезектери «Химия көдээ ажыл-агыйда» база «Химия амыдыралда» деп темалар-биле уламчылаан. Орта «Химия дүжүт камгалалында» деп журналды көргүскен. Тараанның, кат-чимистиң, арга-арыгның дайыннары бичии насекомнарны химиктиг бүдүмелдер-биле хоранап чок кылып турарын толдаргай көргүскен. Ол хораннаашкын-биле насекомнарны чок кылып, чаагай дүжүттү өстүрүп ап турар.

«Химия бүгү ажыл-агыйда» деп бижимелдиң адаанда делгээн химия дугайында номнарның, химиктиг янзы-бүрү бүдүмелдерниң база химиядан кылып ап турар түүлдерниң чуруктарын көргүскен делгелгени улуг сонуургал-биле көрдүвүс.

Бо бүгүнү дыңнап, көрүп келгеш, химия кижиниң күш-ажылын эң-не чиигедип турарынга өөрүвес аргажок.

А. ДАГБА.

Боксёрларның ужуражыышкыны

Хоорайның бирги чери дээш бокс талазы-биле маргылдаа № 10 школаның физкультура залынга болуп эрткен.

Баштайгы удаада чиик деңзиниң боксёрлары ужурашкан. Олар колдуунда школачылар. Үр эвес үе иштинде үргүлчүлээн чидиг демиселдиң түңнелинде, Николай Шуберт, Виктор Веливанов, Геннадий Кашин, Вячеслав Тюнин боттарының удурланыкчыларын тиилээннер. Ортумак деңзиниң боксёрларының аразында школачылар, тускай эртемниглер болгаш шериг албанныглар база бар. Алексей Тюнин биле Геннадий Каустовтуң, солдат Мартыгыр Сандай-оол биле инженер Вадим Яниннің, шеригден чаа халажып келген Ожёгов биле Москаленковуң аразында болган спортчу ужуражыышкыны чыылганнар аажок сонуурганнар. Ылаңгыя солдат Мартыгыр Сандай-оол биле моряк эш Москаленко демисел үезинде эзлгир, чараш шимчээшкиннерни кылып турда, адыш часкаашкыннары оон-моон диңмирепле турган.

Бокс секциязы Кызылга 1953 чылга чедир эки ажылдап келзе-даа, ооң соонда ол ара соксаан турган. Чүгле 1962 чылда пассажирлер АТК-зының чолачызы Юрий Чихачёв бодунуң эки-туразы-биле ындыг секцияны организаставш, аныяк спортчуларны келир маргылдааларга белеткеп эгелээн. Ынчангаш Кызылдың боксёрлары ам-даа эки белеткенир болза, моон соңгаар хоорайлар аразының ужуражыышкыннарынга чедиишкиниг киржип болурун бо маргылдаа көргүскен. 1964 чылдың январьда хоорайның, февральда — республиканың бокс талазы-биле маргылдаалары болур.

С. МОНГУШ.

Кызыл хоорайның кудумчуларын, тротуарларын, сесерликтерин, үнүш тараан черлерин болгаш херимнер иштин ажаап, аштаар чурумнарның дугайында

ажылчы чоннар депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң шиитпири

Хоорайның кудумчуларын, тротуарларын, сесерликтерин, үнүш тараан черлерин ажаап, аштаарын чурумчулар сорулга-биле хоорай Совединиң **шиитпирлээри болза:**

1. Бажың эргелелдериниң, бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң удуртукчуларынга, хуузунда чүртталга бажыңнарлыг хамаатыларга дараазында үүлдерни хүлээдир:

а) албан черлериниң чүртталга бажыңнарының болгаш тудугларының чанында кудумчуларны, тротуарларны, шөлдерни, сесерликтерни, үнүш тараан черлерни болгаш херимнер иштин аштаар болгаш арылаар, а ол ышкаш боогун сөөртүп төгер.

Ленин кудумчузунда Кочетов кудумчузунга чедир, Октябрь кудумчузун болгаш хереженіериниң нарын хевин даараар ательеден Октябрь кудумчузунга чедир Кочетов кудумчузун (дең санныг талазын) аштаарының харыысалгазын чаагайжыдылга конторазынга хүлээдир.

Кудумчунуң узун дуртунуң аштаалгазын бажыңның азы тудугунуң бүгү участогунуң дужун дургаар, а калбаан кудумчунуң ортузунга чедир чорудар.

Ассенизация дээш төлевир бербейн, коммунал болгаш албан черлериниң бажыңарында чүрттап турарлар, а ол ышкаш хуу бажың ээлери херимнер иштиниң, бажыңарның дужунда тротуар, кудумчу участоктарының ашталгазын боттары чорудар;

б) кудумчуларның, тротуарларның, оруктарның элезин чажары эргежок чугула черлеринге (автобус доктаар, деъштү куду балар болгаш деъш өрү үнер, пассажирлер манаар черлерге болгаш өскелерге-даа) ону чажар;

в) часкы үеде чүрттакчыларга болгаш чаагайжыдылга объектилеринге айыыл чок болурун хандырбышаан (тарымал ыыштарны, чадаг үүштерни, харылзаа шугумнарын болгаш өскелерин-даа камгалааш), бүгү бажыңнарның крышаларының харын дүжүрүп аштаваш, ырадып төгер;

г) чайгы үеде чүртталга бажыңарының, тудугларның, организацияларның, албан черлериниң, хуу тудугларның турар черлериниң кавызында организацияларның болгаш чүрттакчыларның күжү-биле олурткулаан ыыштарны болгаш чадаг үүштерни суггарар.

2. Киоскилерни, майгын садыгларын, ларёктарны долгандыр 5 метр хемчээлдиг кудумчуларны, тротуарларны аштаарын киоскилериниң, майгын садыгларының, ларёктарның эргелекчилериниң, а Ленин, Октябрь, Кочетов кудумчуларында садчыгаштар кавызының автобус доктаар черлерин аштаарын чаагайжыдылга конторазынга хүлээдир.

3. Кудумчуларны, тротуарларны, херимнер иштин аштап арылаар ажылды эртенгиниң 7 шакка чедир дооскан турарын доктаадыр.

4. Хоорайга боктуг автомобиль болгаш аът транспортуның шимчээшкинин, кудумчуларны боктадырбас (төгүлбес) хылдыр магадылап камгалаваан бокту болгаш суук үүлдерни сөөртүрүн хоруглаар.

Транспортка аттарны ажыглап турар организациялар болгаш албан черлери малдың өдээн черге дүжүрбези-биле терге, шанакка чыпшыр быжыглаан өдек дозар шоодайны азы хааржакты хереглээр ужурлуг.

5. Хоорайның кудумчуларынга, тротуарларынга, парктарынга саазынны, папирос сывын, бок үүлдү, тарымал болгаш пөш тооруунуң карттарын октаарын хоруглаар.

6. Бок салыр хааржактарны, урлаларны чогуур саның әзугаар тургускуларын организацияларның, албан черлериниң болгаш бүдүрүлгелериниң удуртукчуларынга хүлээдир.

7. Бо шиитпирде айыттынган чурумнарны күүсетпээн дээш буруулуг кижилерни сагындырар, 10 рубльге чедир торгаар. Чурум үрекчизин ол-ла черинге 30 чедир копеекке торгаар эргени милиция органынга тыпсыр, а торгаалды ол-ла черинге төлевээн таварылгада, милицияның хоорай килдизиниң начальнигы ону үш катап улгаттырып болур.

8. Бо шиитпириң күүселдезин хайгаараарын коммунал ажыл-агый килдизинге, чаагайжыдылга конторазынга болгаш милиция килдизинге хүлээдир.

9. Бо шиитпирни парлаан хүндеи соңгаар 15 хонганда Кызыл хоорайның девискээринге ол ийи чыл дургузында күштүг болур.

Хоорай Совединиң күүскомунуң даргазы С. КРАСНЫЙ.

Хоорай Совединиң күүскомунуң секретарының хүлээлгезин күүседип турар Ю. УСПЕНСКИЙ.

Кызыл хоорай,
1963 чылдың ноябрь 23.

ТЕАТР

„Самбажык"—черинде

Тыва улустуң демиселинин төөгүзүнде бир чугула болуушкун болза Алдан-Маадырларның тура халыышкыны. Ол тура халыышкын амгы Алдан-Маадыр сумузунуң девискээринде болган.

Оларның демиселинин дугайында «Самбажык» деп шиини республиканың хөгжүм-шии театрының тыва белүү чоокта чаа «Сүт-Хөл» совхозтуң Алдан-Маадыр салбырының ажыл-ишчилеринге көргүскен.

Артистер шиини катап-катап ойнап-ла турдулар. А клубтуң көрүкчүлер залы дөмей-ле сыңыышпас.

— Өгбелеривистиң өвур-хевирин, адаан-демиселин көрүп алыылыцар.

— Самбажык сезен чыл болган «аалдап» келгени бо-дур.

— Мээн авамның адазының адазының адазы Садыяжык деп кижи дээр чораан.

Мындыг янзылыг чугаалар көрүкчүлерниң аразында үзүлбес турду.

Шынап-ла бо шиини көрүп турарларның аразында Алдан-Маадырларның ажы-төлүнүң ажы-төлү-даа, ажы-төлүнүң ажы-төлүнүң ажы-төлү бар болду. Оларның бирээзи мурнунда Алдан-Маадыр сумузунга турган Калинин аттыг колхозтуң эң баштайгы хойжуу чөраан, ам «Сүт-Хөл» совхозтуң кырган ажылчыннарының бирээзи 68 харлыг Монгуш Дажы-Доржу Кижээевич. Бо чылын ол совхозтуң мурнундан үш кижи эштиг бир звено болуп аңнааш, 11 кишти болгаш элээн хөй диицин чүүлдүг кудумчуларны, тротуарларны аштаарын киоскилериниң, майгын садыгларының, ларёктарның эргелекчилериниңге, а Ленин, Октябрь, Кочетов кудумчуларында садчыгаштар кавызының автобус доктаар черлерин аштаарын чаагайжыдылга конторазынга хүлээдир.

3. Кудумчуларны, тротуарларны, херимнер иштин аштап арылаар ажылды эртенгиниң 7 шакка чедир дооскан турарын доктаадыр.

4. Хоорайга боктуг автомобиль болгаш аът транспортуның шимчээшкинин, кудумчуларны боктадырбас (төгүлбес) хылдыр магадылап камгалаваан бокту болгаш суук үүлдерни сөөртүрүн хоруглаар.

Транспортка аттарны ажыглап турар организациялар болгаш албан черлери малдың өдээн черге дүжүрбези-биле терге, шанакка чыпшыр быжыглаан өдек дозар шоодайны азы хааржакты хереглээр ужурлуг.

5. Хоорайның кудумчуларынга, тротуарларынга, парктарынга саазынны, папирос сывын, бок үүлдү, тарымал болгаш пөш тооруунуң карттарын октаарын хоруглаар.

6. Бок салыр хааржактарны, урлаларны чогуур саның әзугаар тургускуларын организацияларның, албан черлериниң болгаш бүдүрүлгелериниң удуртукчуларынга хүлээдир.

7. Бо шиитпирде айыттынган чурумнарны күүсетпээн дээш буруулуг кижилерни сагындырар, 10 рубльге чедир торгаар. Чурум үрекчизин ол-ла черинге 30 чедир копеекке торгаар эргени милиция органынга тыпсыр, а торгаалды ол-ла черинге төлевээн таварылгада, милицияның хоорай килдизиниң начальнигы ону үш катап улгаттырып болур.

8. Бо шиитпириң күүселдезин хайгаараарын коммунал ажыл-агый килдизинге, чаагайжыдылга конторазынга болгаш милиция килдизинге хүлээдир.

9. Бо шиитпирни парлаан хүндеи соңгаар 15 хонганда Кызыл хоорайның девискээринге ол ийи чыл дургузында күштүг болур.

Хоорай Совединиң күүскомунуң даргазы С. КРАСНЫЙ.

Хоорай Совединиң күүскомунуң секретарының хүлээлгезин күүседип турар Ю. УСПЕНСКИЙ.

Кызыл хоорай,
1963 чылдың ноябрь 23.

Шин үнүп турда клуб иштин шиппиш: кижи бүрүзү-ле чаңгыс-даа сес халас эрттирбес дээш, харамдыгып дыңнап-даа олурду ыйнаан. Улуг башкы Ленинниң ачызында, Октябрь революциязының оттуг черелиниң ачызында шынныг хөөлүү, деп эрге дээш өгбелериниң күзеп чораан күзелиниң, демисежип чораан демиселинин амгы Тывада херек кырында боттанганынга сеткили ханыр олурганнар.

Өгбелериң хөй-хөй салгакчыларының чүс-чүс чылдарның дургузунда магачынар-биле амы-тынын хайыра чокка чорудуп келген демиселинин түңнелинде чаалап алдынган бо чырыткылыг амыдралды быжыглаар, ону оон-даа байлак, оон артык болбаазыралдырынга амыр-дыш деп элекке тамчыктанмайн, күжүн, билиглерин харам чокка берип, улам шудургу ажылдаар деп чүткүл-биле кижилер бирде хөлдарын казырт кылдыр адыштанып, бирде олурган олудундан тура халын кел чазып ордулар. Бо шиинин театр амыдыралынче киргени—тыва уран чүүлге чаа салыышкын. Ажылчы чоннарның коммунистиг кижизидилгезинге ол бодунуң чугула ролюн ойнаар дээрзинге дадагалзаа чок.

С. ПАВУ.

ЧАЗАЛГА

Декабрь 10-да үнген № 290 (5694) «Шын» солунунуң ийги арнында «Химия — көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезин хөгжүдүриниң күчүлүг чепсээ» деп эге II кезек болур. А үшкү арнында бирги колонканың адаанда өрү чедиги одуругда «чугаалазынар» деп сөстүң сөөлүнде «Олар Пленумга боттарының саналгаларын адазын дээш, ону бис эвес, а Хрущев чугаалаан деп сөөлүнде чугаалазынар дээш эштерни кыйгырып турарым ол. Кол чүве болза, эштер чүгле чугаалаар эвес, харын чугаалаарының мурнунда эки боданын алыры чугула» деп шемей номчуур.

КҮШ-КУЛЬТУРА — ОРГАНИЗМНИҢ КАДЫКШЫЛЫНЫҢ КҮЧҮЛҮГ ЧЕЛСЭЭ

Хаакка болгаш конькиге маннаар спорт — культурлуг дыштанылга болгаш хөглээшкин болур. Хаак — дайынчы чепсек. Хаакка болгаш конькиге маннаар спорттуң техниказын шингээдип алынар!

Бистиң Төрээн чүртүвустуң камгаланыр аргазын быжыглаңар, эки-туранның спортчу ниитилелдеринге кириңер.

Республиканың санитар-чырыдыыфкын бажыңы.

Кинотеатрларга

ДЕКАБРЬ — 11-ДЕ.

«НАЙЫРАЛ»: **«Хажыдар көрүнчүктериниң оранында»** 10, 12, 2, 4, 6, 8, 10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **«Оптимистиг трагедия»** 11, 1, 3, 9, **«Дөрттүн чүректери»** 5, 7 шактарда.

ТИПОГРАФИЯ КЛУВУНГА: **«Контрабандистер»** 6, 8 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: **«Дуруаалар ужуп турлар»** 2.30, **«Гангстерлер болгаш Филантроптар»** 4.30, 6.30, 8.30 шактарда.

«ВОСТОК»: **«Бүгү чүве кижилерге артып каар»** 3.15, 5.15, 7.